

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

ELMİ İŞ

Beynəlxalq Elmi Jurnal

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

**ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXVI BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS**

**SCIENTIFIC RESEARCHES
XXVI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE**

ELMİ İŞ
Beynəlxalq Elmi Jurnal

ELMİ ARAŞDIRMALAR
XXVI BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANS

<https://doi.org/10.36719/2663-4619/XXVI/BK/2025>

SCIENTIFIC WORK
International Scientific Journal

SCIENTIFIC RESEARCHES
XXVI INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

(28.09.2025)

2025

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2663-4619

e-ISSN: 2708-986X

DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.

© It is necessary to use reference while using the journal materials.

© aem.az

© info@aem.az

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Sədr müavirləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Universiteti / Türkiyə

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. Rəfail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. Vəqif ABBASOV, ARETN Akademik Y. H. Məmmədəliyev adına Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Prof. Dr. Əliəddin ABBASOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Ulduz HƏŞİMOVA, ARETN Fiziologiya İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. İsmayıl ƏLİYEV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin "İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu" / Ukrayna

Prof. Dr. Rajeş KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan

Prof. Dr. Bahadır QƏLƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Yaqut HACIYEVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Təranə HACIYEVA, Bakı Mühəndislik Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Rafiq ÇOBANOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Mehdi BAĞIROV, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Turhan ÇETİN, Qazi Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Fəxrəddin YUSUBOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Azad NOVRUZOV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assos. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya

Assoc. Prof. Dr. Rövşən VƏLİYEV, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Oruc HÜSEYNOV, Gəncə Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Fuad KƏRİMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Maharram MAMMADLI, Baku State University / Azerbaijan

Deputy Chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Rafael HASANOV, Baku State University / Azerbaijan

MEMBERS

Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Sadaqat HASANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes named after Academician Y. H. Mammadaliyev of MSERA / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Academy of Sciences / Moldova

Prof. Dr. Aliaddin ABBASOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan

Prof. Dr. Ismayil ALIYEV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Nikolay BRIKO, First Moscow State Medical University named after I. M. Sechenov / Russia

Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" / Ukraine

Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India

Prof. Dr. Bahadur GALANDAROV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Yagut HAJIYEVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Tarana HAJIYEVA, Baku Engineering University / Azerbaijan

Prof. Dr. Anar KAZIMOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

Prof. Dr. Rafiq CHOBANOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Mehdi BAGHIROV, Azerbaijan State Oil and Industry University / Azerbaijan

Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Turhan CHETIN, Gazi University / Turkey

Prof. Dr. Fakhraddin YUSUBOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Azad NOVBUZOV, Nakhchivan Teacher Institute / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Assos. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Rovshan VALIYEV, Nakhchivan Institute of Teachers / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Oruj HUSEYNOV, Ganja State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fuad KERIMLI, Baku State University / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyla Əliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-8195-6092>

leyla_848484@list.ru

Cənubi Qafqazda sülh prosesində İlham Əliyevin rolu

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, İlham Əliyev, sülh, strategiya, təhlükəsizlik*

Keywords: *South Caucasus, Ilham Aliyev, peace, strategy, security*

Cənubi Qafqaz tarix boyu müxtəlif dövlətlər arasında nüfuz mübarizəsinin mərkəzində olmuş bir regiondur. Son illərdə Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin regional sülh və sabitliyi təmin etmək məqsədilə atdığı addımlar onun xarici siyasətinin mərkəzi komponentini təşkil etmişdir. İlham Əliyev Ermənistanla olan Qarabağ münaqişəsini həll etmək məqsədilə bir sıra siyasi və hərbi strategiyaları həyata keçirmişdir. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan 2020-ci ildə baş vermiş Qarabağ müharibəsində önəmli əraziləri geri qaytarmağı bacarmış və münaqişənin həllinə dair yeni imkanlar açmışdır. 2020-ci il Qarabağ müharibəsindən sonra İlham Əliyev sülh prosesini irəli aparmaqda mühüm rol oynamışdır. Münaqişədən sonra regionda sabitliyi bərpa etmək və Ermənistanla diplomatik dialoqları gücləndirmək üçün bir sıra təşəbbüslər göstərmişdir. Bunlar ara-

sında sərhəd məsələlərinin həllinə yönləndirilmiş danışıqlar və iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələrin bərpası üçün addımlar daxildir.

İlham Əliyev Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyini bərpa etmək məqsədilə qonşu dövlətlərlə və böyük güclərlə əlaqələri gücləndirməyə çalışmışdır. Bu çərçivədə Türkiyə, Rusiya, İran və Avropa Birliyi ilə münasibətləri daha da inkişaf etdirmək üzrə konkret addımlar atılmışdır. Bu əməkdaşlıqlar həm enerji təhlükəsizliyi, həm də nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturalarının genişləndirilməsində yeni imkanlar açmışdır.

İlham Əliyev Cənubi Qafqazda sülhün təmin edilməsi üçün beynəlxalq diplomatiyanın gücləndirilməsinə böyük önəm vermişdir. O, bir çox beynəlxalq forum və sammitlərdə iştirak edərək Azərbaycanın mövqelərini qətiyyətlə müdafiə etmiş və münəfişənin həlli üçün beynəlxalq dəstək axtarmışdır. İqtisadi inkişaf da İlham Əliyevin sülh yanaşmasının bir hissəsidir. O, regionda iqtisadi integrasiyanı və əməkdaşlığı gücləndirərək münəfişələrin həllinə yardımçı olacaq sabit və davamlı iqtisadi mühit yaratmağa çalışmışdır. Bu baxımdan enerji və nəqliyyat layihələri xüsusi önəm kəsb edir.

İlham Əliyev ictimai rəyin formalaşmasında və sülh prosesinin ictimai qəbulunda fəal rol oynamışdır. Azərbaycan mediasında münəfişələrin həllinə dair müsbət narrativlərin gücləndirilməsi ictimai münasibətlərin normallaşdırılması üçün mühüm addımlardandır. O, həmçinin beynəlxalq media vasitəsilə Azərbaycanın sülhə olan bağlılığını vurğulamaqda davamlı olmuşdur.

Sülh prosesində əldə edilmiş irəliləyişlərə baxmayaraq regionda hələ də çoxsaylı çağırışlar mövcuddur. İlham Əliyev bu çağırışların üzərində işləməyə və Cənubi Qafqazda daimi sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsinə yönəlik uzunmüddətli strategiyaları irəli sürməyə davam edir. Bu həm regional əmək-

daşlığı gücləndirəcək, həm də Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki mövqelərini daha da möhkəmləndirəcəkdir. İlham Əliyevin Cənubi Qafqazda sülhə nail olmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər arasında hərbi təhlükəsizlik və siyasi sabillik xüsusi yer tutur. Onun dövründə Azərbaycan ordusu müasir silahlar və təlim metodları ilə gücləndirilmiş, həmçinin hərbi sənayenin inkişafına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Bu regiondakı güc balansını tənzimləməkdə və münaqişə risklərini azaltmaqda mühüm rol oynamışdır.

İlham Əliyevin sülhə yönəlik fəaliyyətləri Cənubi Qafqazda uzunmüddətli sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün vacibdir. Onun rəhbərliyi altında Azərbaycan siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrindəki təşəbbüsləri ilə regionda müsbət dəyişikliklərə imza atmışdır. Bu təşəbbüslər həm daxili inkişafı, həm də xarici əlaqələri gücləndirməkdə əsas rol oynamış və Cənubi Qafqazın gələcəyinə müsbət təsir göstərmişdir.

Yeganə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0001-8319-8849>
yeganemammedova.doc@gmail.com

Rabitəli nitq inkişafı prosesində bədii nümunələrin rolu (məktəbəqədər təhsil kontekstində təhlil)

Açar sözlər: *uşaq bağçaları, rabitəli nitq, xalq pedaqogikası, folklor nümunələri, metodlar*

Keywords: *kindergartens, coherent speech, folk pedagogy, folklore examples, methods*

Nitqin rabitəliliyi – hər hansı hadisə və ya əşya barədə fikrin məntiqi, ardıcıl, dolğun və ifadəli şəkildə çatdırılması deməkdir. Rabitəli nitq dil öyrənmənin ən yüksək mərhələsidir və uşaq bağçalarında səs mədəniyyəti, lüğət ehtiyatının artırılması, dilin qrammatik quruluşunun mənimsənilməsi üzrə görülən işlərin nəticəsini özündə əks etdirir. Bu cür nitqin məzmununu anlamaq üçün uşaqlar lüğət və qrammatik qaydalara yiyələnmalı, cümlələr və sözləri nitqdə düzgün ayırd etməyi və mənalandırmağı bacarmalıdırlar. Nitq – uşaqların bütün zehni fəaliyyətlərinin əsası kimi çıxış edir. Uşaqlar danışmaq vasitəsilə ətrafdakı əşyalar və hadisələr arasında müqayisə aparırlar. Rabitəli nitq inkişafın ali pilləsi sayılır. Əgər bir uşaq fikrini ardıcıl və əlaqəli şəkildə ifadə edə bilirsə, bu, onun yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmağa başladığını göstərir. Böyük yaş qrupunda olan uşaqlar rabitəli danışqla bağlı müəyyən bacarıqlara yiyələnirlər. Tərbiyəçi-müəllimin vəzifəsi isə uşaqlarda düzgün, aydın, ifadəli və səlis nitqin formalaşmasına dəstək olmaqdır. O bilməlidir ki, rabitəli nitq ilk növbədə uşağın danışığa motivasiya olunmasından

asıdır. Məşhur rus psixoloqu L.S.Vıqotskinin dediyinə görə, uşaq özünə “Mən nə üçün danışram?” sualını verməlidir. Bu sual əsasında yaranan motivasiya isə uşağın fikirlərini daha aydın və dəqiq ifadə etməsinə imkan yaradır (Əsgərova, 2006).

Rabitəli danışığın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun başlıqlı, bütöv, tematik baxımdan uyğun, məqsədyönlü olması, mətnin hər bir hissəsinin ümumi fikrə tabe şəkildə qurulmasıdır. Mətnin struktur baxımından məntiqi sxemə əsaslanması, hissələrin uyğun ardıcılıqla yerləşdirilməsi, danışığın müəyyən kompozisiyaya malik olması, cümlə daxilində başlıqların düzgün verilməsi və üslub baxımından dil normalarına uyğun işlənməsi rabitəli danışığın vacib cəhətlərindəndir.

Uşaqlarda rabitəli nitqin formalaşmasında nağılların rolu əvəzsizdir (Qafarlı, 2013). Xalqımız tərəfindən yaradılmış və nəsildən-nəslə ötürülmüş nağıllar uşaqların danışq qabiliyyətinin inkişafında mühüm yer tutur. Nağılların məzmunu, quruluşu və özünəməxsusluğu rabitəli nitqin formalaşmasına yardım edir. Bu janrın dili sadə və uşaqların asanlıqla başa düşə biləcəyi şəkildə qurulmuşdur. Nağıllar xalq arasında ən çox rəğbət görən ədəbi janrlardandır. Uşaqlar onları maraqla dinləyir, hekayənin gedişindən təsirlənir və məzmunu tez yadda saxlayırlar. Nağıl süjetləri əsasında oyunlar təşkil olunur və bu oyunlar zamanı yadda qalan epitet və ifadələrdən danışqda istifadə etməyə çalışırlar (Əliyeva, 2016).

Rabitəli nitqin inkişafı baxımından nağıllardan istifadə xüsusilə bu dövr üçün səciyyəvidir. Orta qrup mərhələsində uşaqlar tərbiyəçinin söylədiklərini diqqətlə dinləyir və onu təqlid edirlər. Böyük qrupda isə uşaqlar artıq qısa nağılları özləri qurmağa başlayırlar. Bu mərhələdə uşaqlara səbrlə, düşünərək, öz sözləri ilə nağıl danışmaq, dinlədiklərini anlatmaq, həmyaşıdları, valideynlər və digər müəssisələrin nümayəndələri qarşısında sərbəst çıxış etmək bacarığı aşılanmalıdır. Bu cür fəaliyyət

yətlər onların nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir. Uşaqlara erkən yaşlardan etibarən bədii mətni dinləmək, onun məzmununu anlamaq, qəhrəmanlar haqqında düşünmək, əsərin niyə xoşlarına gəldiyini ifadə etmək bacarığı öyrədilməlidir. Eyni zamanda uşaqların eşitdiklərini mexaniki şəkildə əzbərləməsinə imkan verilməməli, daha çox maraqlı, sadə və obrazlı hissələri yadda saxlamaq və həmin hissələrdən ifadələr işlətmək təşviq olunmalıdır (Əsgərova, 1990).

Bədii əsərin dəyəri onun uşaq üzərində birbaşa təsir gücündədir. Bu təsirin daha səmərəli olması üçün müxtəlif rəngarəng üsul və metodlardan istifadə olunmalıdır. Bu baxımdan tərbiyəçinin uşaq qarşısında əsəri səsləndirməsi ən münasib və təsirli metod sayılır. Belə təqdimat uşaqlara ədəbi nümunələri dinləməyi, məzmununu qavramağı və emosional münasibət göstərməyi öyrədir. Əgər əsər qısa həcmə malikdirsə, tərbiyəçi onu əzbər söyləyə bilər. Bu, uşaqlarla daha yaxın təmas qurmağa şərait yaradır. Lakin çoxlu sayda bədii mətnlər əsasən kitablardan oxunur (Qədimova, 1995).

Kiçik yaş qrupundan başlayaraq, maraqlı və dialoq şəklində yazılmış ədəbi əsərlərin səhnələşdirilməsi istiqamətində iş aparılır. Bu cür fəaliyyətlər uşaqlarda oxuduqları bədii mətni sevməyə, onu daha dərinlən qavramağa və mənimsəməyə kömək edir. Həcmi kiçik olan şeirlərin əzbərlənməsi yalnız danışmaq bacarığının inkişafı üçün deyil, həm də yaddaşın gücləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir (Qədimova, 1995). Uşaqların əzbərlədikləri şeirləri səlis və ifadəli şəkildə söyləməsi onların nitq ifadəliliyini artırır. Tərbiyəçi-müəllim uşaqlara artıq tanış olan ədəbi nümunələr əsasında didaktik oyunlar, ədəbi viktorinalar və müxtəlif metodik priyomlardan istifadə etməklə materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə təmin edə bilər. Bədii mətnlərlə işləyərkən uşaqlara tanış əsərlərin aktyorlar tərəfindən səsləndirilmiş qrammofon yazılarını dinlətmək də maraqlı və

təsirli üsullardandır. Uşaqların bədii əsərlərlə tanışlığı təkcə xüsusi məşğələlərlə məhdudlaşmamalı, həm də məşğələdən kənar zamanlarda – oyunlar, səhnələşdirmə fəaliyyətləri zamanı da davam etdirilməlidir (Qədimova, 2008).

Ədəbiyyat

1. Əsgərova R. Ə. (2006). *Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda rəhbərli nitqin inkişafı*. Hərbi.
2. Əliyeva S. A. (2016). *Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri*. ADPU.
3. Əsgərova R. (1990). *Uşaq bağçasında nitq inkişafı üzrə aparılan işin forma və yolları*.
4. Qədimova Ə. B. (2008). *Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində bədii nümunələrin öyrədilməsi*. Nurlan.
5. Qədimova, Ə. B (1995). *Uşaq bağçalarının böyük qrupunda uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində folklor nümunələrindən istifadə üzrə işin təşkili*.
6. Qafarlı, R. (2013). *Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası*. Elm və Təhsil.

Pərvin Qafarova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0009-0002-9696-3540>
parvin.gafarova@gmail.com

Ali məktəbdə müasir təlim metodlarının tətbiqi

Açar sözlər: *təlim, tərbiyə, beyin həmləsi, ali məktəb, müəllim, şagird, ünsiyyət*

Keywords: *training, education, brainstorming, higher school, teacher, student, communication*

İstər ali təhsil müəssisələrində, istərsə də orta məktəblərin ən böyük problemlərindən biri müəllim–tələbə, müəllim–şagird münasibətlərində yaranan problemlərdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, təhsil müəssisələrində bəzən dərsin çox hissəsi bu məsələnin həllinə sərf olunur. Tələbə psixologiyasını dərindən bilməyən bəzi müəllimlər dərslər zamanı onları anlamaqda, dərslər onlarda maraq yaratmaqda, dərsləri maraqsız, qalmaqallı bir hala salır. Nəticədə təlim-tərbiyə prosesi pozulur, tələbə və ya şagird elmdən uzaqlaşmağa başlayır. Hər bir müəllim dərslərdə tələbə və ya şagirdlərlə ünsiyyət qurmağa çalışarsa, dərsləri maraqlı etmək üçün əyanilik prinsipindən istifadə edərsə, bu zaman, əlbəttə ki, həm dərslər yadda qalan olar, həm də dərslər ayrılan müddətdən səmərəli istifadə etmiş olar (Ağayev, Talıbov, Eminov, & İsayev, 2006).

Müəllim hazırlığı problemi, ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrə yüksək səviyyədə bilik və bacarıqlara yiyələnməsi, müxtəlif kitablarda və mənbələrdən istifadə etməklə, onların müstəqil işləmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi, elmə aid dərslər və yeniliklərlə zəngin proqramlardan istifadəsi şərtidir (Bunyadova & Abdulla, 2000).

Respublikada istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, eləcə də təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması, təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu səbəbdəndir ki, ənənəvi metodla yeni müasir metodu birləşdirmək daha məqsədə uyğundur (Nəzərov, 2010). Hər metodun özündə olan müsbətləri cəm edib maraqlı dərslə nail olmaq şərtdir. Əyani və texniki vasitələrdən istifadə etmək dərsləri daha maraqlı edir. Məsələn, “beyin həmləsi” adlanan üsul dərslə 5–10 dəqiqə ərzində şagirdlərin öyrənilən mövzu, problemin həlli yolları üzrə müxtəlif ideyaları irəli sürməsi vasitəsi kimi istifadə olunursa, yaxşı qavrayır. Beyin həmləsi şagirdlərin yeni bilikləri üzə çıxarmağa, müzakirə olunan məsələyə maraq oyadır (Həsənov & Bəhmənova, 2009).

Respublikada hazırda bu yöndə islahatlar aparılır. Təhsilin maddi bazası, təhsil və tərbiyə işinin məzmununda, metodikasında, müəllim–şagird münasibətlərində, idarəetmədə böyük dəyişiklik baş verir. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun başlanması ilə pedaqoji nəzəriyyə və praktikada əvvəllər bərqərar olmuş stereotiplərin köhnəldiyi dərk edildi (Veysova, 2007). Yeni pedaqoji konsepsiyalar, nəzəriyyələr irəli sürüldü. Yeni pedaqoji təfəkkür, milli qaynaqlar və ümumbəşəri dəyərlər zəmində yaranan məktəbin inkişafında təsir edəcək konsepsiyalar, nəzəriyyələr meydana çıxdı. Tələbənin bir şəxsiyyət kimi tam formalaşması təhsil sisteminin əsas vəzifəsi hesab olunur (Nəzərov & Mollayeva, 2011).

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə., Talibov, Y., Eminov, A., & İsayev, İ. (2006). *Pedaqogika*.
2. Bunyadova, F., & Abdulla, B. (2000). *Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya*.
3. Həsənov, M., & Bəhmənova, C. (2009). *İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri (Metodik vəsait)*.
4. Nəzərov, A. (2010). *“Təhsilin müasir problemləri” fənni üzrə proqram*.
5. Nəzərov, A., & Mollayeva, E. (2011). *Müasir dövrün təhsil problemləri (Mühazirə xülasələri. Dərs vəsaiti)*.
6. Veysova, Z. (2007). *Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait*.

Aida Abdullayeva

Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
<https://orcid.org/0000-0003-3372-8033>
aida.sff@mail.ru

Təhsildə müəllim-tələbə kommunikasiyası

Açar sözlər: *təhsil, kommunikasiya, qeyri-verbal ünsiyyət, akademik motivasiya, tədris keyfiyyəti*

Keywords: *education, communication, nonverbal communication, academic motivation, teaching quality*

Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, yalnız bilik ötürülməsi ilə kifayətlənən müəllim modeli artıq effektiv hesab olunmur. Əsas məqsəd – müəllim-tələbə əlaqələrinin keyfiyyətinin tədris və öyrənmə proseslərinə təsirini, eyni zamanda tələbələrin akademik motivasiyası və psixososial inkişafı baxımından doğurduğu nəticələri araşdırmaqdır. Əksinə, təlim prosesində emosional, sosial və şəxsiyyət yönümlü münasibətlərin qurulması ön plana çıxır. Bu baxımdan müəllimlərin interpersonal (şəxslərarası) kommunikasiya bacarıqları – dinləmə, təsdiqləmə, dəstək vermə, açıq münasibət qurma, qeyri-verbal ünsiyyətdən düzgün istifadə etmə və səmimiyyət nümayiş etdirməsi – tələbələrin dərslə münasibətini, dərk etmə səviyyəsini və iştirakçılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Təhlillər göstərir ki, müəllim və tələbə arasında sağlam münasibət formalaşdığı zaman tələbə özünü sinfin bir hissəsi kimi hiss edir, öyrənməkdə daha israrlı olur, sual verməyə, fikir bildirməyə və müəllimlə açıq ünsiyyət qurmağa meyl göstərir. Bu isə tələbənin həm akademik müvəffəqiyyətini, həm də psixoloji rifahını müsbət istiqamətdə inkişaf etdirir (Xie & Derakhshan, 2021).

Təhsil prosesində müəllim və tələbə arasında qurulan əlaqə təkcə bilik ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, əksinə, bu əlaqə qarşılıqlı anlaşıma, hörmət, motivasiya və psixoloji dəstək kimi bir çox mühüm elementləri özündə birləşdirir. Müəllim-tələbə kommunikasiyası yalnız dərs vaxtı deyil, eyni zamanda dərsdənkənar ünsiyyətlərdə də formalaşır və bu münasibətlərin keyfiyyəti şagirdlərin təhsil nəticələrinə, dərsə maraqlarına və şəxsiyyət kimi inkişaflarına bilavasitə təsir göstərir. Kommunikasiya qarşılıqlı münasibətlərin əsasını təşkil etdiyi üçün bu münasibətin sağlam, açıq və effektiv şəkildə təşkili tədris prosesinin uğurlu keçməsi üçün həlledici rol oynayır (Qaliboğlu, 2021).

Müasir dövrdə müəllimlərin yalnız informasiya ötürən deyil, həm də tələbələrin emosional və sosial inkişafını dəstəkləyən lider və istiqamətverici rolunu oynadığı bir şəraitdə kommunikasiya bacarıqları xüsusi önəm daşıyır. Müəllimlərin tələbələrlə sadə, anlaşılr, səmimi və hörmətə əsaslanan ünsiyyət qurması, onların dərsə olan marağını və inamını artırır. Eyni zamanda müəllimin tələbəyə münasibəti onun özünəinam hissini formalaşdırır və şəxsiyyət kimi inkişafına müsbət təsir edir. Əgər müəllim tələbəyə yalnız öyrətmək məqsədilə deyil, onun bir fərd olduğunu qəbul edərək yanaşırsa, bu zaman tələbə özünü dəyərli hiss edir və daha çox təşəbbüs göstərməyə meyilli olur. Belə münasibətlərdə müəllim təkcə biliyi çatdıran deyil, həm də tələbənin potensialını üzə çıxaran bir mentor olur.

Kommunikasiya yalnız sözlü (verbal) deyil, həm də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri ilə qurulur. Müəllimin səmimi baxışı, mimikaları, jestləri, səsi necə istifadə etməsi belə tələbənin müəllimə və dərsə münasibətinə təsir edir. Qeyri-verbal ünsiyyət bəzən sözlərdən daha güclü mesaj ötürür. Tələbə müəllimin onu diqqətlə dinlədiyini, sözlərinə hörmətlə yanaşdığını hiss etdikdə, bu, qarşılıqlı inamın və əməkdaşlığın inkişafına səbəb olur. Eyni zamanda, effektiv kommunikasiya dərs zamanı baş verə biləcək

anlaşılmazlıqların qarşısını alır. Tələbənin dərsi anlamaması, sual verməyə çəkinməsi və ya müəllimdən uzaq durması, əslində, düzgün qurulmamış kommunikasiya nəticəsində yaranan problemlərdir. Bu səbəbdən müəllim şagirdlər üçün açıq, yaxın və əlçatan olmalı, onları sərbəst fikirlərini bildirməyə təşviq etməlidir (Aztehsil.com, 2022).

Ali təhsildə isə bu münasibətlər daha çox yetkinlik üzərində qurulduğu üçün müəllimin tələbəni tərəfdaş kimi görməsi vacibdir. Burada müəllim və tələbə arasında əməkdaşlıq münasibətləri qurulmalı, müəllim tələbənin tənqidinə və fikirlərinə açıq olmalıdır. Bəzən müəllimin sadəcə “necə öyrədirəm?” sualından çox “tələbə necə daha yaxşı başa düşür?” sualını özünə verməsi, onun kommunikasiya tərzini dəyişdirir. Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, kommunikasiya yalnız verbal (sözlü) şəkildə deyil, həm də qeyri-verbal formada – yəni mimika, jestlər, baxış, bədən dili və səs tonu vasitəsilə də həyata keçirilir. Müəllimin tələbəyə qarşı münasibətinin bu qeyri-verbal vasitələrlə necə ifadə olunması, şagirdin müəllimə olan inamını və hörmətini formalaşdıran əsas amillərdəndir. Bundan əlavə, müəllimlərin demokratik ünsiyyət tərzini nümayiş etdirməsi – yəni tələbələrə azad şəkildə ifadə etməyə təşviq etməsi, onların fikirlərinə hörmətlə yanaşması və bərabərhüquqlu münasibət qurması – həm sinif mühitini sağlamlaşdırır, həm də şagirdlərin özlərini dəyərli hiss etmələrinə səbəb olur (ClassConnectPro, 2023).

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, müəllim-tələbə arasında qurulan sağlam və effektiv kommunikasiya təhsilin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, həm də gələcək cəmiyyətin daha sağlam təməllər üzərində qurulmasına xidmət edir. Unutmaq olmaz ki, yaxşı müəllim sadəcə öyrədən deyil, dinləyən, anlayan və tələbənin daxili dünyasına toxuna bilən bir insandır. Belə münasibətlər isə yalnız güclü və səmimi kommunikasiya vasitəsilə mümkündür. Nəticə etibarilə, müəllim-tələbə arasında effektiv

kommunikasiya yalnız dərs prosesində yox, bütövlükdə təhsilin keyfiyyətinə, insan münasibətlərinə və gələcəkdə formalaşacaq sağlam cəmiyyət modelinə də müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən, təhsil müəssisələrində müəllimlərin kommunikasiya bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, onların emosional intellekt və psixoloji yanaşma baxımından təkmilləşdirilməsi mühüm strateji prioritet kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Xie, F. & Derakhshan, A. (2021). *Positive Teacher Interpersonal Communication Behaviors in the Instructional Context*, *Frontiers in Psychology*.
2. Aztehsil.com. (2022). *Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri*.
3. Qaliboğlu, E. (2021). *Ali məktəbdə müəllim-tələbə münasibətləri və pedaqoji əsaslar*. Azərbaycan Məktəbi.
4. ClassConnectPro. (2023). *The Importance of Teacher-Student Communication in Education*.

Səyyarə Quliyeva

Bakı Slavyan Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0004-5024-8992>

sayyarakuliyeva@yahoo.com

Populist ritorikada konseptual metaforalar

Açar sözlər: *siyasi diskurs, emosional manipulyasiya, ideoloji çərçivə, populist diskurs, rəşional təhlil, psixoloji mexanizm*

Keywords: *political discourse, etional manipulation, ideological framework, populist discourse, rational analysis, psychological mechanism*

Populist ritorika son onilliklərdə siyasi diskursun mühüm komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Bu cür ritorika xüsusilə də sağ və sol yönlü populist siyasətçilər tərəfindən geniş xalq kütlələrinin emosiyalarına toxunmaq, onları mobilizasiya etmək və siyasi gündəmi formalaşdırmaq üçün effektiv vasitə kimi istifadə olunur. Populist çıxışların təhlili göstərir ki, bu nitqlərin əsasını yalnız konkret siyasi və sosial mesajlar deyil, həm də güclü metaforik strukturlar təşkil edir. Bu metaforalar təsadüfi deyildir; əksinə onlar insan idrakının və konseptual sisteminin dərinliklərindən qaynaqlanır. Konseptual Metafora Nəzəriyyəsi (Conceptual Metaphor Theory – CMT) bu fenomeni izah etmək üçün ən uyğun nəzəri bazalardan biridir. Lakoff & Johnson-un irəli sürdüyü bu nəzəriyyəyə əsasən insanlar dünyanı anlamaq və ifadə etmək üçün tez-tez konkret təcrübələri abstrakt anlayışlara proyeksiya edirlər. Bu yanaşma populist ritorikanın niyə bu qədər emosional, manipulyativ və təsirli olduğunu izah etməyə imkan verir (Lakoff & Johnson, 1980).

Populist siyasətçilər tez-tez xalqı bir bədən kimi təqdim edən “People as a Body” metaforasından istifadə edirlər. Bu metaforada xalq vahid, saf və təmiz bir varlıq kimi təqdim

olunur. Onlar “bədənə” qarşı olan “xərçəng”, “virus” və ya “parazit” metaforaları ilə düşmən obrazını qururlar. Beləliklə mühacirlər, siyasi elitələr və ya xarici qüvvələr xalq bədənində hücum edən yad varlıqlar kimi çərçivəlenir. Bu isə onların demonizasiyasına, yəni mənfi, təhlükəli və insanlıqdan uzaq obraz kimi təqdim olunmasına imkan yaradır. Məsələn, populist ritorikada tez-tez rast gəlinən ifadələrdən biri budur: “Sərhədlərimizi açsaq, millətimiz parçalanacaq” – burada millət sanki fiziki sərhədləri olan bir bədən kimi təsəvvür edilir və bu bədənə edilən hər hücum ölümcül təhlükə kimi təqdim olunur.

Digər geniş yayılmış konseptual metafora isə “xalq – uşaq, lider – ata” modelidir. Bu metaforada liderin funksiyası himayə etmək, qorumaq və yol göstərmək kimi təsvir olunur. Populist liderlər özlərini xalqın valideyni, qayğıkeşi kimi təqdim edir, bu isə güclü emosional bağ yaradır. Məsələn, “yalnız mən sizi qoruyaram”, “bu ölkənin taleyi mənim əlimdədir” kimi ifadələrdə bu model aydın şəkildə hiss olunur. Liderin xalq üzərində paternalistik hökmranlığı bu metafora ilə təbii və zəruri bir struktur kimi təqdim olunur (Charteris-Black, 2011).

Populist diskursda metaforaların əsas funksiyalarından biri də ideoloji mövqelərin gizli şəkildə təqdim olunmasıdır. Metafora vasitəsilə abstrakt anlayışlar (azadlıq, təhlükə, güvənlik, xalq iradəsi) konkret və sadə şəkillərdə izah olunur. Bu isə mürəkkəb siyasi proseslərin sadələşdirilmiş, emosional yüklü və manipulyativ şəkildə təqdim olunmasına imkan verir. Metafora rəşional təhlil və mübahisəni zəiflədir, əvəzində ideoloji mövqelərin təbii və öz-özlüyündə aydın kimi görünməsini təmin edir. Bu baxımdan konseptual metaforalar təkəcə nitq bəzəyi deyil, siyasi alətin özüdür.

Populist liderlərin diskursunda istifadə olunan metaforalar xüsusilə də müasir texnologiyalar və sosial media vasitəsilə sürətlə yayıldığı üçün onların təsir gücü daha da artır. Qısa, güclü

və vizual metaforalar – “ölkəmiz əldən gedir”, “xalqın səsi susdurulur”, “bizim torpaqlarımız zəbt olunur” kimi ifadələr geniş kütlələrə tez və emosional şəkildə təsir edir. Bu isə populist ritorikanın əsas məqsədinə – fərqli düşərgələr yaratmaq və öz düşərgəsini mobilizasiya etmək – xidmət edir.

Ümumilikdə götürdükdə konseptual metaforalar populist ritorikanın struktur daşlarıdır (Musolff, 2016, p. 78). Onlar sadəcə fikir çatdırmaq üçün deyil, həm də ictimai şüuru formalaşdırmaq, emosiyaları oyatmaq, realıq obrazını dəyişmək və sosial qruplar arasında sərhədlər çəkmək üçün aktiv şəkildə istifadə olunur. Konseptual Metafora Nəzəriyyəsi populist diskursun bu yönünü açıq şəkildə ortaya qoyur və göstərir ki, metafora nəinki dilin, həm də siyasətin ideoloji və psixoloji mexanizmlərindən biridir. Bu səbəbdən də populist ritorikanın dərinliklərini anlamaq üçün yalnız səthi mətn təhlili deyil, metaforik strukturun və onun yaratdığı idrak modellərinin də ciddi şəkildə araşdırılması zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
2. Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor* (2nd ed.). Palgrave Macmillan
3. Musolff, A. (2016). *Political Metaphor Analysis: Discourse and Scenarios*. Bloomsbury Academic.

Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva)

Naxçıvan Dövlət Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0000-0002-2640-5220>

quliyeva.mehriban@list.ru

Dilin təsvir vasitələri üzərində işin təşkili

Açar sözlər: *bədii əsər, dil, nitq, təfəkkür, təsvir vasitələri*

Keywords: *artistic work, language, speech, thinking, means of depiction*

Təlim materialının dərinədən və şüurlu mənimsədilməsi, onun məzmununun müasir həyatla əlaqələndirilməsi ana dili tədrisinin başlıca prinsipidir. Bu prinsipin uğurla həyata keçirilməsi bədii materialın öyrənilməsindən, təsvir vasitələri üzərində işin səmərəli təşkilindən asılıdır. Bədii-estetik təfəkkürün inkişafına təsir göstərən, Azərbaycan dilinin zənginliyini, onun böyük qüdrətini dərk etməyə, ona həssas münasibət göstərməyə doğru istiqamətlənən bədii materiallar obrazlı nitqin inkişafına, sözdən düzgün istifadə etmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməkdə mühüm rol oynayır. Mehriban Əsədullasoy fikrin obrazlı, bədii ifadəsinə xidmət edən, nitq inkişafında mühüm rol oynayan bədii materialların təsir etmə gücündən bəhs edərək yazır: “Nəsr əsərlərində yazıçılar şifahi nitq formasından istifadə etməyə üstünlük vermiş, obrazların sosial-psixoloji xarakterlərini nəzərə alaraq onları orfoepiya normalarına uyğun, emosional və ekspressiv şəkildə danışdırmış, nəsr dili zəminində rəngarəngliliyə nail olmuşdurlar” (Asadullasoy, 2023, p. 211).

Dil işarələr sistemindən ibarət olub, insanlar arasında ictimai ünsiyyət vasitəsi olaraq fikrin ifadəsində ən kəsərli vasitədir. İşarələr sistemi dedikdə, söz, söz birləşmələri, cümlə və bir neçə cümlədən ibarət nitq nəzərdə tutulur. Təfəkkür prosesi bu işarələr – dil vahidləri vasitəsilə həqiqi, praktik şüura çevrilir.

Bədii materiallar əsasında dilin təsvir vasitələri üzərində işin səmərəli təşkili bu sahədə qazanılan biliklərinin ilkin bünövrəsini qurmaqla yanaşı, oxunan əsərlərin bədii dəyərini, emosional-ekspressiv məna çalarlığını başa düşməyə, məzmun və ideyasını şüurlu şəkildə mənimsəməyə, öyrənməyə güclü təsir göstərir. Dərsliklərdəki materiallar xarakterinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1. Elmi-kütləvi materiallar (dil, tarix, həyat bilgisi, coğrafiya və digər sahələr);

2. Bədii materiallar (müxtəlif folklor nümunələri, şeir, hekayə və s.).

Bu materiallar üzərində aparılan intensiv müşahidələr onu qeyd etməyə əsas verir ki, təsvir vasitələrinin mənasının açılması mümkün qədər əyaniliyə, konkret faktlara əsaslanır. Müəllimlərin apardığı izahat, qoyduğu suallar, verdiyi göstərişlər şagirdlərin dərk etmə qabiliyyətinə uyğun olmalı, onları düşündürməyə, axtarmağa, araşdırmağa təhrik etməli, onlarda dilin təsvir vasitələrinin açılışı üzrə ilkin praktik bacarıq və vərdişləri formalaşdırmalıdır.

Məlumdur ki, bəzi təsvir vasitələri mətnin əsas məzmununu və onun ideya-siyasi xəttini özünün sözlü mənasına çevirir. Bunlar kifayət dərəcədə açılmadıqca əsərin ideyası anlaşılmır. Məhz bu baxımdan tədris zamanı əsas diqqəti bədii materialın məzmununa, yazıcının hiss və həyəcanına, lirikasına, məqsədinin izahına yönəltmək lazımdır. *İfadəli oxu* kitabında ifadəli oxunun uğurlu həyata keçməsi üçün nitqin düzgün və dəqiq olması, düzgün tənəffüs, səsin düzgün idarəsi və danışq səslərinin dəqiq, aydın tələffüzü kimi üç vacib şərtədən bəhs olunmuşdur (Hüseynoğlu & Abdullazadə, 2021, p. 25).

Hər bir sözün, ifadənin arxasında duran real varlıq şagird təxəyyülündə obrazlı şəkildə canlandırılmalıdır. “İntonasiya, mimika, pantomimika, əl hərəkəti ifadələri hər biri ayrılıqda və

hamısı birlikdə sözün təsir qüvvəsini artıran nitq vasitələridir. Bunlar anlaşıma prosesinin tərkib hissələridir” (Abdullayev & Məmmədov, 1996, p. 171). Fikir sözlə, söz isə dil kateqoriyası olmaqla təsvir etdiyi əşyanın istiqaməti ilə xarakterizə olunur və o, öz məna və məzmunu ilə real varlığı (əşya və hadisələri, münasibətləri) insan şüurunda əks etdirir. “Bədii ədəbiyyatda hər söz müəyyən qeydlə, şərtlə bağlı olur, bədii təfəkkürə uyğunlaşdırılır, cıalanır, ciddi və yüksək bədii fikir daşıyır, emosionallığa, bədiilik və gözəlliyə, idraki-tərbiyəvi təsirə xidmət edir” (Qurbanov, 2019, p. 26).

Linqvistikada söz müxtəlif məqamlarla əlaqədar olaraq həm həqiqi, həm də məcazi mənada tədqiqata cəlb edilir. Dilin bədii təsvir vasitələri şagirdlərin idrak fəallığının təmin olunmasına xidmət göstərir. Bu proses həyata keçirilərkən şagird təsəvvüründə real varlığın canlandırılması, həyatı təsəvvürlərinin inkişafı, fikrin obrazlı ifadə etmək bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsinə, obrazlı dilə həssas münasibətin tərbiyə olunmasına xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır. Bədii materiallarda dilin təsvir vasitələri üzərində iş aparmaq üçün müəyyən tələblərə diqqət edilməlidir:

- təsvir vasitələrini kontekst daxilində müxtəlif metod, priyom və vasitələrdən istifadə etməklə aydınlıq gətirmək;
- qiraət zamanı təsvir vasitələrini həm yazılı, həm də şifahi şəkildə izah etmək;
- təsvir vasitələrinin izahında konkret varlığa, mövcud biliklərə əsaslanmaq;
- təsvir vasitələrinin izahında idraki imkanların nəzərə alınması;
- təsvir vasitələrinin izahı ümumi inkişafa və fərdi xüsusiyyətlərə uyğun aparılmalıdır.

Bu cür tələblər bədii materialın məzmun və ideyasının mə-nimsənilməsini təmin etməklə yanaşı, emosional və intellektual inkişafa güclü təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N., & Məmmədov, Z. (1996). *Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər*. Maarif.
2. Asadullasoy, M. (2023). Naxçıvan ədəbi mühiti nüma-yəndələrinin nəsr əsərlərinin bədii dil xüsusiyyətləri (XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri). *AD ALTA: Journal of Inter-disciplinary Research*, 211–214.
3. Hüseynoğlu, S., & Abdullazadə, N. (2021). *İfadəli oxu*. ADPU.
4. Qurbanov, A. (2019). *Bədii mətnin lingvistik təhlili*. İrmak

Müşfiq Çobanov

Azərbaycan Texniki Universiteti

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

<https://orcid.org/0009-0008-8684-2722>

mborcali@gmail.com

Nizami Gəncəvi və Şota Rustavelinin yaradıcılığında ideya-estetik səsleşmələr

Açar sözlər: *Azərbaycan, gürcü, Nizami, Rustaveli, ədəbi əlaqələr, yaradıcılıq, səsleşmələr, kontekst, ideya-estetik*

Keywords: *Azerbaijan, Georgian, Nizami, Rustaveli, literary relations, creativity, consonances, context, ideo-aesthetics*

XII əsr İntibahının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin (1141–1209) yaradıcılığı bədii liyi, tamlığı və estetik kamilliyi ilə öz dövrünün ən böyük faktlarındanır. Onun sənətinin estetik keyfiyyəti, lirikası, epik təsvir gücü, poetik təkrarsızlığı insanların mənəvi cəhətdən təmizlənməsində mühüm rol oynamışdır. N.Gəncəvi sənəti yalnız Şərqdə deyil, bütün dünyada əks-səda doğurmuşdur. Tədqiqatçı Əkbər Ağayev Nizami sənəti ilə Dante, Bokkaço, Volter, Qotsi, Gete, Şiller, Heyne kimi məşhur Avropa sənətkarlarının əsərləri ilə səsleşmələrdən bəhs edir (Ağayev, 1964, p. 144). Bu cür səsleşmə Şota Rustaveli (შოთა რუსთაველი; 1160–1216) poeziyasında da vardır. Məlumdur ki, həm Azərbaycan, həm də gürcü poeziyası qədim tarixə malikdir və yüzillikləri arxada qoymuşdur. Hər iki ədəbiyyat təkcə qədimliyi ilə deyil, bədii, poetik, ideya-estetik keyfiyyətləri ilə də seçilir: “Nizami bədii irsi ilə böyük gürcü şairi Şota Rustaveli yaradıcılığı arasındakı mənəvi-fiziki yaxınlıq diqqəti cəlb edir” (*Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*, 2007, p. 568). Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi, gürcü ədəbiyyatında isə

Şota Rustaveli sənəti dünya ədəbiyyatını zənginləşdirən faktorlardandır.

Qədim Gəncədə dünyaya göz açan klassik Azərbaycan şairi, orta əsrlər Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsi, epik ədəbiyyatın ən böyük romantik şairi, epik poeziyaya danışiq dili və realistik stili gətirmiş ustad sənətkar, lirik şeirləri ilə bütün dünyanı fəth edən Nizami Gəncəvi həm də *Xəmsə (Beşlik)* adı ilə məşhur olan *Sirlər xəzinəsi*, *Xosrov və Şirin*, *Leyli və Məcnun*, *Yeddi gözəl* və *İsgəndərnamə* poemalarının müəllifidir. Nizami Gəncəvidən sonra Şərqin bir çox böyük şairləri onun təsiri ilə xəmsələr yazmışdır.

Nizami Gəncəvi sənətinin xüsusiyyətini araşdıran görkəmli Azərbaycan şərqşünası və ədəbiyyatşünası, Azərbaycanın əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Azadə Rüstəmovə yazır: “Nizami şeiri yüzillikləri arxada qoyub əbədiyyətə qovuşan bir sənət abidəsi olduğunu artıq çoxdan sübut etmişdir. Nizaminin ədəbi fəaliyyəti dünya şöhrətli bir çox estetik kəşflərlə bağlıdır. Şairin yaradıcılıq axtarışları üçün daim narahat, lakin cəsarətli və əzəmətli bir yenilikçilik hissi səciyyəvi olmuşdur” (Rüstəmovə, 2011, p. 237). N.Gəncəvi sənəti XII–XIII əsrlər gürcü poeziyasının ideya-estetik mənbələrindən biri olmuşdur.

Gürcü ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı, tanınmış ədəbiyyatşünas-alim Dilarə Əliyeva isə bu fikirdədir ki: “Gürcü ədəbiyyatında bir-birinin ardınca qələmə alınan *Xosrovşirni*, *Leylimecnuniani*, *Fərhadşirni*, *Baramqurianilər* bilavasitə Nizami *Xəmsə* sinin təsviri ilə yazılmış nümunələrdir” (Əliyeva, 1981a, p. 3).

Nizami Gəncəvi yaradıcılığındakı bəşəri hisslər, insan konsepsiyası, intibah ideyaları, zülüm və ədalətsizliyə qarşı mübarizə motivləri, ədalət axtarışları zamanında müasirlərinin də yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Bu mənada gürcü ədəbiyyatının nü-

mayəndələri də onun yaradıcılığına müraciət edərək ondan bəhrələnmişlər. Dilarə Əliyevanın yazdığına görə, XII əsr gürcü şairi Çaxruxadze özünün *Tamariani* qəsidəsində Nizaminin *Leyli və Məcnun* poemasının qəhrəmanlarının, konkret desək, Leyli ilə Məcnunun adını çəkir (Əliyeva, 1981b, p. 11). Məsələn, *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsərinin “Başlangıç” bölməsində “Şeir yazan zəhmətinin qiymətini bilsin gərək, / Məcnun kimi bir dilbərin xəyalilə ölsün gərək. / Bütün qəlbi, rübabilə bir cananı bəzəyərək, / Yalnız onu tərifləsin sinəsində çarpan ürək” (Rustaveli, 2006, p. 13) deyə Məcnunun eşqini Leyli xəyalilə yaşatdığını dilə gətirir. Başqa bir yerdə yenə də Məcnunu xatırlayaraq “Yardan iraq düşən Məcnun bu ilk eşqə yanıb gedər” deməsi ilə Məcnun məhəbbətinin yaşarlılığını təsdiq etmiş olur. Bütün bunlar Ş.Rustavelinin N.Gəncəvi yaradıcılığı ilə yaxından tanışlığını təsdiq edir. David Kobaxidze isə Şota Rustavelinin poetik yaradıcılıq cəhətdən tamamilə N.Gəncəvinin təsiri altında olduğu fikrindədir: “Poetik yaradıcılıq cəhətdən Rustaveli Nizaminin təsiri altındadır. Mən bütün məsuliyyəti öhdəmə götürərək cəsarətlə etiraf edirəm ki, hərgah Nizaminin poemaları olmasaydı, bizim Rustavelinin ölməz əsəri *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* olmazdı, olsa da, indiki şəkildə ola bilməzdi. Mənə elə gəlir ki, bu əsər Nizamiyə cavab şəklində yazılmışdır” (Kobidze, 1941).

Məlumdur ki, N.Gəncəvi yaradıcılığı Şərqdə məşhur olmuş, dünyanın bir çox şairləri onun əsərlərinə müraciət etmişlər. Ola bilməzdi ki, şairin yaradıcılığı qonşu Gürcüstanda da geniş tanınmış olsun. Bunu N.Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqatçıları da təsdiq edir. Bu da artıq təsdiq olunub ki, N.Gəncəvi yaradıcılığı həm öz müasirlərinin, həm də ondan sonra gələn şairlərin yaradıcılığına bu və ya digər dərəcədə təsir etmişdir. Bu təsiri görkəmli gürcü şairi Şota Rustaveli və onun *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsərində daha yaxından görmək olar. Tanınmış

Azərbaycan və gürcü alimlərindən D.Əliyeva, A.Baramidze, K.Kekelidze, D.Kobidze, M.Çobanov və b. öz tədqiqatlarında bu mövzunu kifayət qədər geniş araşdırmışlar. Biz isə Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli yaradıcılığının ümumi cəhətlərindən bəhs edəcəyik. Məhz bu ümumi cəhətlər, mövzu, problematika, təsvir oxşarlığı Nizami Gəncəvi təsirini bütün detalları ilə üzə çıxarır. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin gürcü dilinə, Şota Rustavelinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunması hər iki bədii irsin zənginliyini göstərir və araşdırmaların yeni istiqamətdə getdiyini təsdiqləyir. Bu, həm də hər iki sənətkarın yaradıcılığının araşdırılmasında yeni mərhələnin çatdığından xəbər verir. Bu mərhələ yaradıcılıqlarının əsas xüsusiyyətlərini, sənət kredolarını, mövzu və problematikanı qarşılıqlı surətdə araşdırmaq və paralelliklər aparmaqdır.

Gürcü ədəbiyyatının klassiki Şota Rustavelinin yaradıcılığı, eləcə də orta əsrlər dövrünün gürcü ədəbiyyatı Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı zənginləşmə prosesində inkişaf etmişdir. Ş.Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsərində Nizami poemaları ilə səsleşən cəhətlər çoxdur. Bu səsleşmələr təkcə sənətkarlıqda deyil, mövzu və problematikanın seçilməsində və ona yanaşmada da görünür. Bu cür səsleşmələrin əsas qaynağı isə xalqların eyni coğrafiyada yaşamaları və mənəvi yaxınlıqlarından irəli gəlir. Hər iki şair öz əsərlərində sənəti yüksək qiymətləndirir, onu hər şeydən üstün tutur.

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığının əsas leytmotivlərindən biri başqa xalqlara münasibətin isti olması, onların müsbət obrazlarının yaradılmasıdır. Onun əsərlərində dil, din, millət ayrılığı yoxdur. Şota Rustavelinin yaradıcılığında da eyni halı müşahidə etmək olar. Çünki sənət hər hansı bir hadisəyə yeni bir vüsət verir, onu canlandırır. Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində, yeri gəldikcə, sənət və onun əhəmiyyəti ilə bağlı fikirlərini poetik şəkildə ifadə edir. *Sirlər xəzinəsi* poemasının mü-

qəddiməsində şeir və sənət barədə fikirlər söyləyir. Sözün qiyməti, onun meydana çıxması, insan həyatındakı rolu haqqında söhbət açan şair sözü xilqətin birinci gözəli adlandırır. N.Gəncəvi bildirir ki, qələm hərəkətə başlayan zamandan dünyanın gözünü sözlə açıb. Onun fikrincə, söz insanın canı, bədən isə onun mənzilidir. Təzə sözü isə hər şeydən uca tutur:

*“Kimsə alıb söz və zəri bir sabah,
Sərrafa göstərdi: — dedi, ey qoçaq,
Köh-nə qəzil, ya təzə söz yaxşıdır? /
Söylədi usta: təzə söz yaxşıdır.
Qasid olub söz haraya getmədi,
Söz kimi kimsə bir işi etmədi”* (Gəncəvi, 2004c, p. 55).

Söz şeirin əsasını təşkil edir, şair öz düşüncələrini sözlə ifadə edir. Nizami sözdən sonra şeirdən, sənətdən bəhs edir; şeirin çox çətinliklə yazılmasını qeyd etməklə ona yüksək sənət statusu verdiyinə işarə edir. Onun fikrincə, şeir, sənət yaradıcılıq iztirabları nəticəsində yaranır. Professor Xəlil Yusiflinin yazdığı kimi: “Nizami dünya intibahının ən qüdrətli şairlərindən biri kimi poeziya sənətinə, onun insana, həyat həqiqətinə xidməti baxımından qiymət verir” (Yusifli, 2004, p. 11). Sənətkar da öz sənətiylə xalqını yaşatdığı kimi, özünü də yaşadır. Sənətkarı yaşadan onun sənəti, fikirləridir. Ş.Rustavelinin əsərinin məhz sənətlə başlaması onun sənətə yüksək dəyər verməsindən irəli gəlir:

*“Kim ki, bütün kainatı xəlf eyləmiş sənətiylə,
O varlığın fəv-qündədir öz ilahi qüdrətiylə.
Vermiş bizə — insanlara bu dünyanı nemətiylə,
Yer üzünün sultanları yaşar onun surətiylə”* (Rustaveli, 2006, p. 11).

Başqa bir yerdə isə Ş.Rustaveli “Şairin də qüdrətini bildirəcək böyük əsər, / Fəqət söhbət düyün düşsə qalmayacaq sözdə kəsər” (Rustaveli, 2006, p. 12) deyər sözü uzatmamağı, onun qədir-qiymətini bilməyi tövsiyə edir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında cəmiyyət hadisələrinin təsvirinə, ictimai proseslərə geniş yer verir. *Sirlər xəzinəsi*, *Xosrov və Şirin*, *Leyli və Məcnun*, *Yeddi gözəl* və *İskəndərnamə* poemalarında cəmiyyətin dərinliklərinə nüfuz edərək istər tarixə müraciət edəndə, istərsə də çağdaş dövrü təsvir edərkən cəmiyyət hadisələrini detallı şəkildə təsvir edir və poetik qənaətlərə gəlir. Onun yaradıcılığında cəmiyyətin bütün təbəqələri, zümrələri təsvir edilir, hər təbəqədən obrazlar yaradır. Onun əsərlərində fərqli cəmiyyət, hökmdarla rəiyyət münasibətləri bütün yönləri ilə təsvir edilir. Özü də şair cəmiyyətin hər üzünü açmağa nail olur, heç nədən qorxmadan, çəkinmədən sözünü deyir. *Sirlər xəzinəsi*nin bir çox hekayətləri cəmiyyət və onun müxtəlif problemlərinə həsr olunub:

*“Zülm eləmək yaxşı deyil heç zaman,
Tökmə nahaq qan, gedər abırın-həyan.
Himməti xalqın pis olar, qorx aman,
Məzlum ahından çəkin, ey hökmran.*

*Himmət o yerdən ki salar bir nəzər,
Baxma həqarətlə, əsər göstərər.*

Bir neçə himmətli kişi sal yada,

Neylədi himmətlə böyük Mahmuda...” (Gəncəvi, 2004c, p. 78).

Pələng dərisi geymiş pəhləvan əsərində də cəmiyyət quruluşu təsvir edilir; bu cəmiyyət feodal quruluşuna uyğun gəlir. Onun qəhrəmanları zülmə, qul-ağa münasibətlərinə qarşı çıxır. Tariyel, Avtandil və Firidun heç nəyə baxmayaraq, ölkəni xarici təhlükədən qorumaq üçün toplanırlar. Onlar xarici qüvvələri dəf etdikdən sonra daxildə qayda-qanun yaratmağa çalışırlar.

D.Əliyeva Ş.Rustaveli qəhrəmanlarının bu yöndəki fəaliyyətini belə dəyərləndirir: “Onun (Rustavelinin – M.Ç.) qəhrəmanları Tariyel, Avtandil, Firidun ölkəni xarici təhlükədən qur-

tardıqdan sonra bütün qüvvələrini daxili qanunları qaydaya salmağa, insanlar arasında mehriban münasibətlər yaratmağa, haqsızlığı, ədalətsizliyi, insanın insan tərəfindən istismarını aradan qaldırmağa sərf edirlər” (Əliyeva, 1981b, p. 11). Əlbəttə, Ş.Rustavelinin qəhrəmanlarının yaratdığı cəmiyyət quruluşu tam olaraq N.Gəncəvinin utopik cəmiyyət anlayışı ilə üst-üstə düşmür. Ancaq N.Gəncəvi də utopik cəmiyyət anlayışına *İskəndərnamə* əsərində gəlib çıxır, ona qədər *Sirlər xəzinəsi*, *Yeddi gözəl*, *Xosrov və Şirin* əsərlərindəki cəmiyyətlə, yəni real cəmiyyətlə Ş.Rustaveli qəhrəmanlarının yaşadığı cəmiyyət arasında bir yaxınlıq vardır. Ş.Rustavelinin qəhrəmanlarının qurduğu cəmiyyət arzu olunan deyil, yaşanan cəmiyyətdir. Bu barədə deyilir:

*Öz lütfünü, kərəmini onlar yağan qar tək səpər,
Dilənçilik nədir bilməz dul qadınlar, nə yetimlər,
Bu dünyada yaramazlar heç kimdən üz görməyəcək,
Qurd qoyunla gəzir qoşa, bunu aləm bilsin gərək* (Rustaveli, 2006, p. 225).

“Qurd qoyunla gəzir qoşa” şairin yaratdığı cəmiyyətdəki əmin-amanlığı poetik şəkildə əks etdirir. Əlbəttə, bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, hər iki şair öz dövrünün və mühitinin adamı idi və bu amil onların yaradıcılığında da öz əksini tapır.

Nizami Gəncəvi və Şota Rustavelinin əsərlərində göstərmək istədikləri və göstərdikləri ideyalar, ideallar humanizmlə doğrulmuşdur. Bu idealların mərkəzində cəmiyyət və fərd münasibətləri durur. Onların qəhrəmanları insan həyatını hər şeydən üstün tuturlar, qəhrəmanları həyatda maddi ilə mənəvinə öz həyat kredolarında bərabər tutur. Humanizm onların qəhrəmanlarının əsas prinsipidir; onların fəaliyyəti də məhz bu prinsiplər üzərində qurulur. Zülm və ədalətsizliyə qarşı dayanmaqları, mübarizə aparmaları da insanın xoşbəxtliyi yolunda atılan addımlardan irəli gəlirdi. Nizami Gəncəviyə görə insanın fitrəti və ya fitri

istedadı mədəndə olan qızıla oxşayır, yəni qızılı tapıb üzə çıxarmadan, onu saflaşdırmadan öz mahiyyətini ona vermək olmur. Yalnız bundan sonra qızıl öz mahiyyətinə qovuşduğu kimi, insanı da istedadına, bacarığına görə üzə çıxarmaq, ona qiymət vermək lazım gəlir. Yalnız bu zaman cəmiyyətdə hər bir insan özünün həqiqi qiymətini ala bilər:

*Bu dünyanı dördəlli tutanlara fikir ver,
Kimə vəfa qıldı ki, vəfa qılsın bizə yer.
Torpaqda yaşayanlar dönüb torpaq oldular,
Min canı qucdüğünü hardan bilsin bir məzar?
Hər gül-solan bir könül, şəhi-gözdən axan su,
Hər qədəmin altında bir mələyin yavrusu.
Biz ki gəncliyimizi bəxş elədik cahana,*

Bəs niyə bənzəmədik bu əbədi cavana?" (Gəncəvi, 2004c, p. 103).

Nizami Gəncəvi *Sirlər xəzinəsində* hekayələrində tarixə baş vuraraq ayrı-ayrı hökmdarların zalımlığından, zülm və zorakılığından bəhs edərkən yaşadığı cəmiyyətdə ədalət axtarışında olurdu. “Zalım padşah və doğruçu qocanın dastanı”, “Peşimançılıq sayəsində bağışlanan zalım padşahın dastanı” hekayələrində xalqa üz verən bədbəxtliklərdə onları günahkar tuturdu. O, yazırdı ki, insan xoş niyyətlər həyata keçirməkdən yorulmamalıdır, çünki həyat çox qısadır və o, bu həyatdan heç bir iz qoymamış köçüb gedə bilər. Konstantine Paqava *Nizami* monoqrafiyasında onun dünyagörüşündəki humanizm, insan konsepsiyasını araşdırarkən yazır: “Səkkizinci söhbətdə insanın ətraf aləmə qarşı münasibətləri necə olmalıdır məsələsi ortaya atılıb. Burada Nizami qeyd edir ki, suç anlayışını insanların özləri həyata daxil ediblər. Odur ki, belə bir adın verildiyi davranışın nəyə sahib olduğunu onlar bilirlər. Buna görə də nəfs onlara yaxşı məlum olan tilsimdir. “Onda niyə ondan çəkinməməlidirlər” (Paqava, 2014, p. 64).

Şota Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsəri bir məhəbbət dastanı olsa da, eşqin qüdrətindən yazdığı kimi, məhəbbətin insan həyatında hansı humanist ideyalara yol açdığını da təənnüm edir. Ş.Rustavelinin təqdir etdiyi bu eşq Tariyel, Nəstan-Darecan, Tinatin və Avtandil obrazlarında əks olunur. Şairin məhəbbət qəhrəmanları yalnız sevmirlər, onların qəlbində insani duyğular, humanizm ideyaları, zəngin mənəvi düşüncələr baş qaldırır. Şair demək istəyir ki, sevgi insanı saflaşdırır, təmizləyir, onu nəcib işlər görməyə sövq edir. Həm N.Gəncəvi, həm də Ş.Rustaveli insan qüdrətini hər şeydən yüksək tutmuş, bir çox hallarda insan ləyaqətinin təntənəsini əks etdirmişlər. İnsana məhəbbət hər iki şairin humanizminin əsas qayəsidir.

Şairin aşiq qəhrəmanlarının hər biri humanist ideyalarla yüklənmiş, həyat kredolarında sevgini, dostluğu, xoşgörünü özlərinə prinsip seçmişdilər. Sevgi və məhəbbət onların hər birini nəcib, xeyirxah olmağa dəvət edir. Avtandilin Tariyeli axtarmağa getməsinin özündə belə nəcib hisslər dururdu. Onun Avtandili axtarmasını şair Dionislə müqayisə edir. O, Tinatinə həsrət qalsa da, buna dözür və yad ellərdə Avtandili axtarmağa gedir: *Gül solduqca günəşüzlü Tinatinin hicranından,*

*Öz könlünə “səbr et”, -deyə dözdü dərdə zaman-zaman,
Qərib-qərib ellər gəzib dolaşdıqca könül viran,
Yolda kimə rast gəldisə güldü dostluq, güldü peyman.*

*O, dünyanı başdan-başa dolaşdıqca yorulmadı,
Göy altında ayağının dəymədiyi yer qalmadı,
Nə yazıq ki, gəzdiyindən xəbər verən heç olmadı,
Üç sənəyə üç ay qaldı könlü bir an durulmadı* (Rustaveli, 2006, pp. 33-34).

Zülm və ədalətsizliyə qarşı mübarizə, vətənpərvərlik motivləri, dostluq, qardaşlıq münasibətlərinin təsviri də başlıca yer tutur. Ş.Rustaveli yaradıcılığının ən mühüm özəlliyi ondan ibarət-

dir ki, poemanın əsas qəhrəmanları dostluğu, sədaqəti hər şeydən üstün tutur, heç zaman dostlarını darda qoymurlar. Bunlar sadə insani keyfiyyətlər olsa da, ancaq alicənab insanlarda olur. Bu cəhətdən həm Nizami, həm də Rustaveli qəhrəmanlarının dostluq, sədaqətlik keyfiyyətləri bir-birinə yaxın olur. “Öz dostundan qaçmamalı ağır gündə dostam deyən, / Qəlbi qəlbə calamalı, olmalıdır dostu həyan” (Rustaveli, 2006, p. 65). Kredosu Rustaveli qəhrəmanlarının əsas qayəsidir. Məhz bu amil *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsərinin qəhrəmanlarının qəlbə çalması ilə nəticələnir. Əsərin sonunda özlərinin missiyasını başa çatdıran dostların ayrılması səhnəsi olduqca ibrətlidir:

*Firidunsa dedi: “Dostum, iznimi ver, getməliyəm,
Fəqət tez-tez bu ölkəni mən ziyarət etməliyəm,
Dostum, sənin kiçiyindir, istəyirsən al canını,
Maral bulaq axtararaq çəkəcəyəm hicranını”* (Rustaveli, 2006, p. 228).

Bu qəhrəmanların dostluğu ali dostluqdur; belə ki, Avtandil məhz dostuna kömək üçün öz Tinatinindən uzun müddət uzaq düşərək *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* Tariyelə qoşulur, axıradək ona sadıq qalır və dostluq missiyasını başa vururlar. Bu yolda Avtandil böyük çətinliklərlə, hətta ölümlə üzləşir, lakin dostunu sevgilisinə qovuşdurmağa nail olur. Üçüncü dost Tariyel də onlara qoşularaq bütün bu hadisələrdə onları tək qoymur.

Nizami Gəncəvinin poemalarında qadın qəhrəmanları əsas yer tutur və bu obrazlar cəmiyyətdə mühüm mövqeyə malikdir. Şirin (*Xosrov və Şirin*) özünün davranışı və hərəkətləri ilə yalnız Xosrovu tərbiyə etmir, həm də cəmiyyətdəki yerini saxlayır, qadın statusunu nəinki qoruyur, hətta bir qədər önə keçirir. Şirin Şapurun rəsmi vasitəsilə Xosrova vurulsa da, onun yüngül xasiyyətə malik olduğunu tez dərk edir: “Şirin isə həm tərbiyə, əxlaq və həm də həyata, sevgiyə öz münasibəti cəhətdən Xosrovdan fərqlənir. Onun eşqi insani duyğulardan doğan səmimi

eşqdir. Saf məhəbbət onu yurdundan, sevimli bibisindən ayrılmağa məcbur edir” (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 1960, p. 140). Saf məhəbbət Şirini Şəbdiizə minərək gizlincə Mədinəyə gətirir və burada eşqinin əzabları ilə üz-üzə qalır, günlərini yad ölkədə daş qəfəsdə keçirir. Lakin Şirin öz andına və sədaqətinə sadıq qalır. Bibisi Məhinbanunun Xosrov haqqındakı həqiqətlərinə belə cavab verir:

Gözümdən qanlı yaş töksəm də heyhat,

Olsam, olacağam bir halal arvad” (Gəncəvi, 2004a, pp. 119-120).

Xosrov Şirinin bu ağıllı sözlərinə qarşı “Olmasaydız eşqin başımda ay qız, / Bu sevdalı başım qalmazdı tacsız” (Gəncəvi, 2004a, p. 144) deyə qürrələnir və sevgidə səmimi olmadığını bildirir. Şirin isə öz adına və sözünə sonadək sadıq qalır.

Nizami Gəncəvi *Leyli və Məcnun* poemasında isə Leyli və Məcnun obrazları ilə bir eşq dastanını yaratmışdır. O, cəmiyyətdəki hakim qaydalara tabe olmaq istəməyərək öz eşqinin arxasında durur. Onun yaşadığı feodal cəmiyyətdə qadının hüquqsuzluğuna baxmayaraq, Leyli onu “satmaq” istəyənlərin qərarları ilə razılaşmır. Bu elə bir cəmiyyətdir ki, İbn Səlam onun haqqında “Bir qadın nə qədər cəsur olsa da, / Yenə də qadındır adı dünyada” (Gəncəvi, 2004b, p. 177) deyərək bu cəmiyyətin qadına olan münasibətini ifadə edir.

Nizami Gəncəvi Şirin və Leyli obrazlarını böyük məhəbbətlə qələmə almış, hər bir əsərdə fərqli mövqelərdən təsvir etmişdir. Onların hər ikisi saf və təmiz olduqları kimi, mənəvi cəhətdən də zəngindirlər. Onlar mövcud cəmiyyətin qadına münasibətinin prinsiplərini alt-üst edir, öz həyatları bahasına yeni bir tale cızırlar. Şirin Xosrova, Leyli isə Məcnuna nisbətən mətin, inadkar və sözünün, əməlinin üstündə duran obraz kimi səciyyələnir. Bu cəhətdən hər ikisinin eşqi mənəvi cəhətdən qələbə qazanır.

Şota Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvanın* qadın qəhrəmanları da sanki sevgi, məhəbbətlə yoğrulublar. Buna görə də bu əsəri daha çox məhəbbət dastanı adlandırırlar. Əsərin əsas süjet xəttində də Tariyellə Nəstan-Darecanın, Avtandillə Tina-tinin sevgi və məhəbbəti durur. Şairin əsərin başlanğıcında məhəbbətin, sevginin qüdrətindən bəhs etməsi də təsadüfi deyil:

*Söhbət açım ilk sevgidən, o ilahi məhəbbətdən,
Onu demək çox çətinidir, yüksəkdədir bu sənətdən,
O göydədir, yerdə deyil, uca durur təbiətdən,
Ona çatmaq istəyənlər çəkinməsin hər möhnətdən.*

*Bu ilk eşqi nə aqillər, nə arıflar idrak edər,
Dil yorulur, qulaqlarda heç qalmayıb zərrə kəsər,
Mən dediyim yer eşqidir, göydəkindən yoxdur əsər,
Yardan iraq düşən Məcnun bu ilk eşqdən yanıb gedər.* (Rustaveli, 2006, p. 13)

Nizamidə olduğu kimi, Şota Rustavelinin bu əsərində də məhəbbət insanı alçaltmır, əksinə yüksəldir. Çünki bu, bir ali hissdır, həqiqi həyat eşqinin insandakı təcəssümüdür. Dilarə Əliyeva əsərdəki bu eşqi ali məhəbbət hesab edir və əsərin ən böyük məziyyəti kimi qəbul edərək yazır: “Rustavelinin təqdir etdiyi bu eşq Tariyel, Nəstan-Darecan, Tinatin və Avtandilin surətində öz əksini tapmışdır. Şairin aşiq qəhrəmanları dərin idraka, saf əxlaqa, zəngin mənəviyyəyə malikdirlər. Məhəbbət insan həyatının mənasıdır. Məhəbbət insanları nəcib işlər görməyə, hünər göstərməyə, dost yolunda fədakarlığa ruhlandırır” (Əliyeva, 2006, p. 5).

Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli yaradıcılığının ortaq cəhətlərindən biri də mənsub olduqları xalqın bədii təfəkkür tərzini təmsil etmələri və yaşatmalarıdır. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında mənsub olduğu xalqın adət-ənənələri, düşüncəsi poetik şəkildə əks etdirilir. Şota

Rustaveli yaradıcılığı haqqında da eyni fikri söyləmək mümkündür. Şota Rustavelinin əsəri həm də doğma gürcü dilində yazılmış və bu dilin gözəlliyini əks etdirmişdir. Lakin Nizami Gəncəvinin doğma dilində yazmaması xalqın tarixi, ictimai şüurunu əks etdirməməsi anlamına gəlmir. Bütün əsərlərində şairin yaşadığı dövrün ictimai münasibətlərini əks etdirdiyini görürük. Bunu *Leyli və Məcnun* poemasından da görmək olar. Əsərin əvvəlində verilmiş “Kitabın nəzmə çəkilməsi” bölümündə Əxsitan şahın məktubundan bəhs edilir. Məktubda *Leyli və Məcnun* əsərinin fars və ərəb dilində yazılması xahişindən hid-dətlənən şair yazırdı:

*Bu mövzu şahıdır bütün dastanın,
Layiqdir bu sözə sənin hünərin.
Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb dilində vur ona ziynət...
Kamal cövhərinin xəzinəsindən,
Gör kimi sapına inci düzürsən.
Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə. (Gəncəvi, 2004b, p. 34)*

Doğrudur, Şota Rustavelinin *Pələng dərisi geymiş pəhləvan* əsərinin mövzusu gürcü həyatından alınmamışdır, ancaq burada da gürcü xalqının bədii təfəkkür tərzini aydın görürük. Hətta bir çox yerlərdə şair Gürcüstan xalqının XII əsr ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələri də paralel şəkildə təsvir edir. Ona görə də bu kitabı gürcü xalqı özünün müqəddəs kitabı hesab edir. Şair özü də əsərin əvvəlində “Bu bir İran dastanıydı...” deyərək onu gürcü xalqının malı etməsini xatırladırdı:

*Bu bir İran dastanıydı, dolaşırdı dildən-dilə,
Nadir olan inci kimi o gəzərdi əldən-ələ,
Onu gürcü dilində mən şeirə saldım bilə-bilə,
Qiymət verər nazlı canan zəhmətimə indən belə (Rustaveli, 2006, p. 12).*

Əsərdə təsvir olunan hadisələr müxtəlif ölkələrdə (Ərəbistan, İran, Hindistan və s.) cərəyan etsə də, XII əsr Gürcüstanı, onun qonşu ölkələrlə dostluq münasibətləri, eləcə də şair mənsub olduğu gürcü xalqının ən nəcib xüsusiyyətləri də əks olunur. Məsələn, əsərdə ərəb hökmdarı Rostevanın özünə varis kimi qızı Tinatini seçməsi, əslində XII əsr Gürcüstanının ictimai-siyasi prosesləri ilə üst-üstə düşür. Məlumdur ki, Rostevan oğlu olmadığından bu addımı atmışdır. D.Əliyeva bu fikirdədir ki: “Bu tədbir (Ərəb hökmdarı Rostevanın qızı Tinatini taxta əyləşdirməsi – M.Ç.) və bununla əlaqədar hadisələrdə XII əsr Gürcüstanının konkret tarixi şəraiti əks olunmuşdur” (Əliyeva, 1981b, p. 67). Burada həqiqətə uyğunluq da vardır. Belə ki, gürcü hökmdarı III Georgi (1156–1184) də oğlu olmadığından hakimiyyəti sağ ikən qızı Tamaraya ötürmüşdür. Baxmayaraq ki, II Georginin bu qərarına qarşı ayanlar öz etirazlarını bildirmişdilər. Əsərdən də aydın olduğu kimi, həm Tinatin, həm də Tamaranın hakimiyyəti uğurlu keçmiş, hakimiyyətdə olduğu illərdə iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmişdir.

Nizami Gəncəvi və Şota Rustaveli intibah dövrünün şairləri olduqlarından onların yaradıcılığında intibah mədəniyyətinə aid paralelliklər çoxdur. Bu cəhətdən onların yaradıcılığında ruh yaxınlığı da vardır. Bu yaxınlığı gürcü ədəbiyyatşünasları da təsdiq edir. Əlbəttə, Ş.Rustavelinin N.Gəncəvi yaradıcılığına müraciəti təkcə *Leyli və Məcnun* əsəri ilə məhdudlaşmır. Şairin *Xosrov və Şirin*, *Yeddi gözəl* və *İskəndərnamə* poemaları ilə tanış olduğu barədə faktlar da vardır.

Aydın məsələdir ki, XII əsrdə çox yaxın qonşuluqda yaşayan bu iki şairin yaradıcılığında mövzu, ideya, obraz, təsvir yaxınlıqlarının olduğunu görməmək mümkün deyil. Bunu Nizami Gəncəvi və Şota Rustavelinin yaradıcılığında aydın görürük. Onu da görürük ki, Şota Rustavelinin poeziyasına Nizami Gəncəvinin böyük təsiri olmuşdur. Sözsüz ki, bu təsir həm də həmin

dövrə Azərbaycan və gürcü ədəbi mühitlərinin yaxınlıqlarından irəli gəlirdi.

Ədəbiyyat

1. Ağayev, Ə. (1964). *Nizami və dünya ədəbiyyatı*. Azərnəşr.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1960). (Cild 2). Elm.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (2007). (Cild 2). Elm.
4. Əliyeva, D. (1981a, oktyabr 2). Nizami və gürcü ədəbiyyatı. *Ədəbiyyat və incəsənət*.
5. Əliyeva, D. (1981b). *Ürək bir-dilək bir*. Yazıçı.
6. Əliyeva, D. (2006). Şota Rustaveli və onun *Pələng dərisi* geymiş pəhləvan əsəri. İçində Ş. Rustaveli, *Pələng dərisi* geymiş pəhləvan (pp. 4–8). Avrasiya Press.
7. Gəncəvi, N. (2004a). *Xosrov və Şirin*. Adiloğlu.
8. Gəncəvi, N. (2004b). *Leyli və Məcnun*. Lider.
9. Gəncəvi, N. (2004c). *Sirlər xəzinəsi*. Lider.
10. Kobidze, D. (1941, yanvar 1). Nizami və Rustaveli. *Qızıl bayraq*.
11. Paqava, K. (2014). *Nizami (Görkəmli adamların həyatı seriyasından)*. İverioni.
12. Rustaveli, Ş. (2006). *Pələng dərisi geymiş pəhləvan*. Avrasiya Press.
13. Rüstəmov, A. (2011). *Mənəvi dünənimiz bugünün işığında*. Elm.
14. Yusifli, X. (2004). Nizami Gəncəvi və onun *Sirlər xəzinəsi* poeması. İçində N. Gəncəvi, *Sirlər xəzinəsi*. Lider, 5-21.

Məryəm Əsədova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

doktorant

<https://orcid.org/0009-0006-3087-4392>

maryam.asadova29@gmail.com

İtalyan dilində aspektuallığın semantik ifadə vasitələri (zaman formalarına aid materiallar əsasında)

Açar sözlər: *aspektuallıq, aspekt, bitmiş tərz, bitməmiş tərz, italyan dili, zaman*

Keywords: *aspectuality, aspect, perfective, imperfective, Italian language, tense*

İtalyan dilində aspektuallığın formal əlamətləri olmasa da, o, özünü zaman və modalıq sisteminin daxilində təcəssüm etdirir. İtalyan dilində hadisənin mərhələlərini bildirən aspektuallıq feilin düzgün zaman və formasını seçməkdə mühüm rol oynayır. Əksər dillərdə olduğu kimi morfoloji binara əsaslanan ayrıca bir kateqoriya kimi olmasa da, italyan dilinin aspektual sistemi olduqca geniş və çoxşaxəli hesab oluna bilər. İtalyan dilinin aspektual xüsusiyyətləri zaman formalarının semantik yükü, “essere” və ya “avere” köməkçi feillər və perifrastik quruluşların köməyi ilə ifadə olunur.

İtalyan dilindəki aspektuallıq anlayışının semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqi prosesində “aspektuallıq” termininin, qismən daha məhdud mənanı xarakterizə edən “aspekt” termini ilə əvəz edilməsi müəyyən qədər uyğun ola bilər. Aspektuallıq feilin tərz kateqoriyası və semantik tərzin müəyyən edilməsi ilə sıx bağlı olub hərəkət oxunun xarakterik xüsusiyyəti və zaman həddləri çərçivəsində paylanması əks etdirir (Abbasov, 2017, pp. 375–376). Aspektuallığın tərkib elementi olan aspekt B. Comrie və

C.S.Smithin müəyyən etdiyi kimi, hər hansı bir situasiyanın “daxili” temporal xassələrinin linqvistik təsvirini xarakterizə edir (Comrie, 1976; Smith, 1997). Belə ki, o, həm progressiv (davamedici), perfektiv və imperfektiv aspekt kimi bariz şəkildə qeyd olunan qrammatik kateqoriyaları, həm də dildən asılı olmayan teliklik (bitkinlik) kimi semantik kateqoriyaları əhatə edir. İtalyan dilində isə aspektuallığın ifadə vasitələri arasında feilin zaman formalarından tamamlanma, nəticələnmə semantik çalarlı “passato remoto”, “passato prossimo”, keçmişdə davamlılıq, təkrarlanma mənalı “imperfetto”, keçmişdə tamamlanmış və bitmiş hərəkəti xarakterizə edən “trapassato prossimo”, “trapassato remoto” adlarını xüsusilə çəkmək lazımdır. İlkin olaraq, bu zaman formaları hərəkətin baş verdiyi zamanı, həm də hərəkətin aspektual xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Aspekt, hərəkətin bir dəfə yaxud müntəzəm olaraq baş verdiyini, tamamlandığını və ya hələ də davam etdiyini göstərən feil forması kimi xarakterizə edilə bilər. Aspekt feilin əks etdirdiyi vəziyyət çərçivəsində hər hansı bir hərəkətin tamamlanması (ho fatto – etdim), müddəti (io faccio – edirəm) və ya təkrarlanması (io facevo – edirdim) kimi zamanla sıx bağlı olan xüsusiyyətləri göstərir. Funksional qrammatikaya əsasən deyə bilərik ki, italyan dilində aspekt, hərəkətin tamamlanıb-tamamlanmaması, müddəti yaxud təkrar edilməsi kimi zamanla bağlı əlavə məlumat verən feil forması yaxud kateqoriyasıdır. Bunu zamanla müqayisə etmək yaxud qarışdırmaq olmaz (Bertinetto, 1997, p. 10).

İtalyan dilində aspekt anlayışı ilə flektiv morfologiya məşğul olur və öyrənir. Aspekt qrammatik zaman formaları ilə bu cür ifadə olunur (D'Achille, 2010, pp. 134–139):

• **Passato prossimo** – hərəkətin yekunlaşdığını, lakin bir növ indiki zamanla bağlantısını xarakterizə edən bitkinlik aspekti (aspetto perfetto). Məsələn: **Ho letto il libro – kitabı** oxudum.

• **Passato remoto** – hərəkətin uzaq keçmişdə baş verib nəticələndiyini xarakterizə edən bitkinlik aspekti.

• **Imperfetto** – hərəkətin icrası zamanı baş verən sürəklilik aspekti (aspetto imperfetivo). Məsələn: **Mentre leggevo il libro, mi hanno chiamato.** – Kitabı oxuyarkən mənə zəng etdilər.

• **Trapassato prossimo** – keçmişdə baş vermiş başqa bir keçmiş hadisədən əvvəl tamamlanmış hərəkəti bildirən bitkinlik aspekti (aspetto perfetto con anteriorità). Məsələn: **Quando arrivai, loro avevano già finito il lavoro.** – Mən gələndə, o artıq işi bitirmişdi.

• **Trapassato remoto** – uzaq keçmişdə baş vermiş iki hadisə və ya hərəkətdən temporal olaraq öncə olmuş hərəkəti xarakterizə edir və təhkiyyə üslubu üçün istifadə edilən formadır. Bitkinlik aspektini bildirir və dilçilikdə istifadə olunan anteriorluq termini bu forma üçün spesifik nümunədir. Məsələn: **Dopo che Eva ebbe assaggiato una mela, fu cacciata dal Paradiso.** – Həvvə almanın dadına baxdıqdan sonra, cənnətdən qovuldu.

Aspektuallığın zaman formalarında özünü ifadə üsullarını müvafiq olaraq aşağıdakı cədvəldəki kimi (bax: cədvəl 1) qruplaşdırmağı məqbul hesab etmək olar.

Cədvəl 1.

Zaman forması (Aspektual məna)	Necə formalaşır?	Mövzunun izahı	Nümunə
Passato prossimo (sadə keçmiş zaman) Perfektiv(bitmiş) aspekt: Hərəkətin tamamlandığını, nəticə əldə edildiyini bildirir.	<i>Feilin semantik xüsusiyyətinə görə “essere” və ya “avere” köməkçi feillərinin üzərinə əsas feilin feli sifət (participio) formasını əlavə etməklə</i>	Keçmişdə baş vermiş və nəticəsi indiki dövr üçün aktual olan hərəkəti bildirir.	<u>Ho mangiato</u> una mela.

Zaman forması (Aspektual mənə)	Necə formalaşır?	Mövzunun izahı	Nümunə
Passato remoto (tarixi keçmiş zaman) Perfektiv (bitmiş) aspekt: Hərəkətin tamamlandığını və təkrar olunmadığını bildirir.	<i>1-ci qrup(are ilə bitən) feillərə müvafiq olaraq -ai/-asti/-ò/-ammo/-aste/-arono;</i> <i>2-ci qrup(ere ilə bitən) feillərə -ei və ya -etti/-esti/-é və ya -ette/-emmo/-este/-erono və ya -ettero;</i> <i>3-cü qrup(ire ilə bitən) feillərə -ii/-isti/-ì/-immo/-iste/-irono</i>	Keçmiş dövrdə baş verib və indiki zaman ilə əlaqəsi olmayan hadisələri nəql edərkən istifadə edilir. Əsasən, bu formaya ədəbi üslubda müraciət edilir.	<u>Mangiai</u> una mela.
Imperfetto (keçmiş davamedici zaman) Proqressiv (davamedici) aspekt: Hərəkətin təkrarlandığını göstərir	<i>1-ci qrup (-are) -avo/-avi/-ava/-avamo/-avate/-avano;</i> <i>2-ci qrup(ere) -evo/-evi/-eva/-evamo/-evate/-evano;</i> <i>3-cü qrup(ire) -ivo/-ivi/-iva/-ivamo/-ivate/-ivano</i>	Keçmişdə davam etmiş, adət halını almış vərdiş və ya təsviri xarakter daşıyan hərəkət.	<u>Mangiav</u> o una mela.
Trapassato prossimo Perfektiv(bitmiş) aspekt: Keçmişdə baş vermiş iki hərəkətin əvvəl baş	<i>Feilin semantik xüsusiyyətinə görə “essere” və ya “avere” köməkçi feillərinin imperfetto formalarının üzərinə əsas feilin feli şəfət</i>	Keçmişdə baş vermiş başqa hərəkətdən əvvəl bitmiş hərəkəti bildirir.	<u>Avevo</u> <u>mangiato</u> una mela.

Zaman forması (Aspektual mənə)	Necə formalaşır?	Mövzunun izahı	Nümunə
verənini, temporal öncəliyi ifadə edir.	<i>(participio) formasını əlavə etməklə</i>		
Trapassato remoto Perfektiv(bitmiş) aspekt: Uzaq keçmişdə tamamlanmış hərəkət olub bir növ keçmişin keçmişliyini göstərir.	<i>Feilin semantik xüsusiyyətinə görə "essere" və ya "avere" köməkçi feillərinin passato remoto formalarının üzərinə əsas feilin feli sifət (participio) formasını əlavə etməklə</i>	Passato remoto ilə oxşardır, lakin daha qədim dövrlərə aid mətnlərdə işlənir.	<u>Ebbi mangiato</u> una mela.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, İ. Ə., & Kazımbəy, M. A. (2017). *Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası (Azərbaycan dilinin ilk elmi qrammatikası): Tərcümə, tədqiq və şərh*. Zərdabi LTD MMC.
2. Bertinetto, P. M. (1986). *Tempo, aspetto e azione nel verbo italiano*. Accademia della Crusca.
3. Bertinetto, P. M. (1997). *Il dominio tempo-aspettuale: Demarcazioni, intersezioni, contrasti*. Rosenberg & Sellier.
4. Comrie, B. (1976). *Aspect*. Cambridge University Press.
5. D'Achille, P. (2010). *L'italiano contemporaneo*. Il Mulino.
6. Di Gennaro, G. (2019). *La lingua italiana e le sue regole: Grammatica con esercizi*. Loescher Editore.
7. Smith, C. S. (1997). *The parameter of aspect* (2nd ed.). Kluwer Academic Publishers.

Mədinə Əsgərzadə

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

<https://orcid.org/0009-0003-2788-8134>

m.asgarzade@yandex.com

Azərbaycanın sosial müdafiə modeli və onun həssas qrupların rifahında rolu

Açar sözlər: *sosial müdafiə, məşğulluq, sosial xidmət, yoxsulluq, ahıl şəxslər, sosial dəstək*

Keywords: *social protection, employment, social services, poverty, elderly people, social support*

Sosial müdafiə sistemi müasir dövrdə hər bir dövlətin sosial siyasətinin ən aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil edir. Dünyada baş verən münaqişələr, miqrasiya, iqtisadi böhranlar, işsizlik, yoxsulluq və digər sosial problemlər insanların həyat səviyyəsinə birbaşa təsir göstərir. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən faktorlar arasında həm iqtisadi göstəricilər, həm də sosial müdafiə mexanizmlərinin effektivliyi yer alır. Qlobal miqyasda hər bir ölkədə mövcud olan sosial qrupların bir qismi həssas təbəqə nümayəndələridir.

Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə siyasəti əhalinin həssas təbəqəsinin rifahının yaxşılaşdırılması istiqamətində davamlı tədbirlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdir. Sosial müdafiə anlayışı geniş mənada dövlət və cəmiyyət tərəfindən vətəndaşların sosial təminatını yaratmaq, onların həyat səviyyəsini qoruyub saxlamaq və sosial ədaləti möhkəmləndirmək məqsədilə həyata keçirilən kompleks tədbirlər sistemini əhatə edir. Sosial xidmətlərin göstərilməsi, sosial yardım, pensiya təminatı və müavinətlərin verilməsi kimi müxtəlif sosial ödənişlər, tibbi sığorta, həmçinin işsiz şəxslərin məşğulluğunun təmin olunması ilə əlaqədar tədbirlər buraya daxildir.

Dövlətin sosial müdafiə siyasəti yalnız yardımların verilməsi ilə məhdudlaşmır. Onun əsas məqsədi vətəndaşlar üçün ləyaqətli həyat şəraitinin yaradılması, sosial risklərə qarşı mühafizə tədbirlərinin təmin edilməsi və onların əmək bazarına səmərəli integrasiyasıdır.

Cəmiyyət mürəkkəb sosial quruluşa malikdir və bu quruluş insanların müxtəlif qruplara ayrılması ilə xarakterizə olunur. Sosial struktur dedikdə, fərdlərin gəlir səviyyəsinə, təhsil imkanlarına, məşğulluq vəziyyətinə, sosial statusuna və ümumi sosial mövqeyinə görə fərqlənməsi başa düşülür. Bu strukturun formalaşmasında iqtisadi amillərlə yanaşı, mədəni faktorlar da mühüm rol oynayır.

Sosial təbəqələşmə nəticəsində bir sıra qruplar daha geniş imkanlara malik olsa da, əksəriyyət sosial risklər qarşısında daha zəif mövqedə dayanır. Aztəminatlı ailələr, əlilliyi olan şəxslər, işsizlər, ahıl şəxslər və s. sosial müdafiə ehtiyacının ən yüksək olduğu qruplar sırasına daxildir. Onların sosial rifahı birbaşa dövlətin sosial müdafiə siyasətindən asılıdır.

Sosial müdafiə sistemi dövlət və cəmiyyət tərəfindən vətəndaşlara müxtəlif sosial risklər qarşısında təmin edilən dəstək mexanizmləri kimi xarakterizə olunur. Bu anlayış yalnız maliyyə yardımlarını deyil, eyni zamanda sosial xidmətlərin təşkili, təhsil və səhiyyə imkanlarının yaradılması, məşğulluğun təmin edilməsi kimi tədbirləri də əhatə edir. Sosial müdafiənin ən ümdə məqsədi əhalinin zəif müdafiə olunan təbəqəsinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, sosial ədalətin bərpa edilməsi və mövcud risklərin mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsidir.

Sosial müdafiənin əsas prinsipləri aşağıdakı kimi təsnif edilir:

Ünvanlılıq prinsipi – yardım və xidmətlər yalnız real ehtiyacı olan şəxslərə və ailələrə yönəldilir.

Ədalət prinsipi – sosial müdafiə sistemində bütün vətəndaşların eyni hüquqlara malik olması, resursların hamı üçün sosial ədalət çərçivəsində bərabər bölüşdürülməsi.

Davamlılıq prinsipi – sosial müdafiə proqramları uzunmüddətli perspektivləri əhatə edərək cəmiyyətin davamlı inkişafına xidmət etməlidir.

Şəffaflıq və hesabatlılıq – sosial xidmət və yardımların təşkili prosesində şəffaflıq təmin olunmalı, resurslardan rəasional istifadə edilməlidir.

İnteqrasiya prinsipi – sosial müdafiə tədbirləri məşğulluq, təhsil və səhiyyə sahələri kimi cəmiyyətin inkişafına töhfə verən sahələrlə uzlaşdırılmalıdır.

Bu prinsiplər sosial müdafiə mexanizmlərinin həm iqtisadi, həm də sosial funksiyalarını yerinə yetirməsinə zəmin yaradır. Dövlətin vətəndaşlara təqdim etdiyi sosial dəstəyin effektivliyi isə bu prinsiplərə əməl olunmasından asılıdır.

Yoxsulluq həm maddi çatışmazlıq, həm də sosial imkanların məhdudluğu ilə səciyyələnir. Ötən ilin statistikasına əsasən, ölkə əhalisinin 13,2 faizinin gəliri 180–270 manat, 26,7 faizinin isə 271–340 manat civarında olmuşdur. Bundan başqa, əhalinin 12,3 faizi minimum əməkhaqqı səviyyəsində, yəni 340–380 manat gəlir əldə etmişdir. Yoxsulluq məfhumu şəxsin təhsil, səhiyyə, mədəni inkişaf və s. xidmətlərdən yararlanma və rifah səviyyəsini məhdudlaşdırır.

İşsizlik cəmiyyətdə ən həssas problemlərdən biri kimi gəlirlərin azalması və sosial statusun zəifləməsinə səbəb olur. Dövlət Statistika Komitəsinin açıqladığı rəsmi məlumatlara əsasən, 2024-cü ildə 69 min 587 yeni iş yeri açılmışdır. Bu göstərici ötən illə müqayisədə 14,3 faiz çox olmuşdur. İşsizlərin sosial müdafiəsi yalnız maddi yardım ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda peşə hazırlığı, təhsil imkanları və məşğulluq proqramları vasitəsilə təmin olunur.

Əlilliyi olan şəxslər sosial müdafiəyə ən çox ehtiyacı olan qruplardandır. Onların əmək bazarına inteqrasiyası fiziki və ya psixi məhdudiyyətlər səbəbindən çətinləşir. İnküziv cəmiyyət sözügedən şəxslərin həm maddi təminatı, həm də təhsil, səhiyyə, məşğulluq və digər sosial xidmətlərdən bərabər şəkildə yararlanmasını nəzərdə tutur. Ölkəmizdə bu istiqamətdə reabilitasiya xidmətləri, məşğulluq tədbirləri və infrastruktur uyğunlaşdırılması prosesləri həyata keçirilir.

Ahıl şəxslər sosial müdafiənin mühüm hədəf qruplarından biridir. Ahıl şəxs dedikdə, yaşı 70-ə çatmış şəxs nəzərdə tutulur. 2024-cü ilin əvvəlinə olan statistikaya əsasən, ölkədə yaşı 70 və daha çox olan vətəndaşların sayı 500,9 min nəfər olub və bu göstərici ümumi əhalinin 4,9 faizini təşkil edir. Pensiya təminatı nəinki maliyyə dəstəyi, həm də ahıl şəxslərin sağlamlığının qorunması və cəmiyyətə inteqrasiyasını əhatə edir. Pensiya sisteminin davamlılığı və pensiya məbləğinin yaşayış minimumuna uyğunlaşdırılması sosial müdafiə siyasətinin effektivliyini ön plana çıxarır.

Uşaqlar və gənclər valideynlərin sosial-iqtisadi vəziyyətinə birbaşa asılı olan həssas qrupdur. Sosial müdafiə tədbirləri pulsuz təhsil, tibbi xidmətlər, sosial müavinətlər və uşaqların hüquqlarının qorunmasını əhatə edir. Yeniyetmə və gənclər üçün peşə hazırlığı və məşğulluqla bağlı sosial proqramların mü-təşəkkil xarakter alması onların gələcək əmək bazarına inteq-rasiyasına xidmət edir.

Dövlət tərəfindən bu problemin aradan qaldırılması üçün ünvanlı sosial yardımlar və məşğulluq proqramları həyata ke-çirilir. Sözügedən proqramlar işsizlərin peşə bacarıqlarının inki-şaf etdirilməsinə, əmək bazarına çıxış imkanlarının genişlən-dirilməsinə və onların iqtisadi fəallığının artırılmasına yönəl-mişdir. Statistik təhlillər göstərir ki, bu tədbirlər işsizliyin mənfi sosial-iqtisadi təsirlərini əhəmiyyətli dərəcədə yumşaldır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu sistemlərin strukturu və effektivliyi ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, sosial siyasət prioritetlərindən və maliyyə imkanlarından asılı olaraq dəyişir. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə siyasətinin beynəlxalq standartlarla müqayisəsi yerli proqramların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Nabat Əhmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

dissertant

<https://orcid.org/0009-0008-4325-4533>

nabatahmedova1985@gmail.com

Pedaqogikada şagird motivasiyasına təsir edən amillər. Şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün yollar

Açar sözlər: *şagird, motivasiya, müəllim, valideyn, tədris prosesi*

Keywords: *student, motivation, teacher, parent, learning process*

Motivasiya sözü son vaxtlar tez-tez eşitdiyimiz sözdür. Şüurlu surətdə hərəkət etmək deməkdir. İlk olaraq motivasiya sözünün mənasına nəzər salaq. Motivasiya nədir? İnsan niyə hər hansı fəaliyyət üçün həvəs göstərir, davamlı olaraq fəaliyyət göstərir? Bu, insana məqsədə çatmaq üçün lazım olan enerji verir.

Demək, insanın uğura gedən yolda irəliləməsinin, təlim-dərs prosesinin təmin olunması üçün enerji zəruridir. Şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesinə maraq göstərməsi ən vacib amillərdən biridir. Motivasiya şagirdlərin biliklərini daha yaxşı mənimsəməsinə şərait yaradır. Buna görə müəllimin fəaliyyət prosesində duran əsas vəzifələrdən biri də şagirdlərin motivasiyasını yaratmaqdır. Tədris prosesi zamanı motivasiya şagirdlərin bilik əldə etməsini, müsbət nəticələr qazanmasına şərait yaradır.

Motivasiyanın bir neçə növü vardır: daxili motivasiya və xarici motivasiya.

– **Daxili motivasiya** – hər bir fəaliyyətin olmadan belə insanı sevindirməsi, dərin ehtiyac və marağın təmin olunması, şəxsin

motivasiya üçün uyğun şəraitə sahib olmasıdır. Yəni, şəxsiyyətin maraq dairəsi daxili motivasiyanı artırır.

– **Xarici motivasiya** – özünəməxsus nəticələrə görə başqasının təsiri ilə fəaliyyət göstərməyə səbəb olur.

Şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün pedaqoji yollar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim təlim-tədris prosesində müxtəlif üsullardan istifadə etməlidir. Ənənəvi üsullardan başqa interaktiv metodların tətbiqi vacib sayılır. Debat, qruplarla iş, layihə və digər üsullar şagirdlərin dərş prosesində fəallığını təmin edir.

İKT-dən istifadə və texnologiyanın təhsildə tətbiqi şagirdlərin motivasiyasını xeyli artırır. Pedaqogikada tətbiq olunan texnologiyalar tədris prosesini daha maraqlı edir. Oyun və yarışların tətbiqi şagirdlərin dərş prosesinə marağını artırır. Onlar sınaq keçirərkən rəqabət gördükdə hissi yaranır və daha yaxşı nəticə göstərməyə çalışırlar.

Motivasiya psixoloji amildir. Müəllim və şagird münasibətlərində motivasiya güclü müvəffəqiyyətin, dərşə marağın artması və təhsildə davamlılığın mühüm şərtidir. Amerika Stanford Universitetinin professoru Kerol Dvek deyir: “Uğurun sirri bilməyi, xüsusən də onu məktəb şəraitində daim tətbiq etməyi öyrənməkdir. Bu biliklər uşaqların davranışında və gələcək fəaliyyətlərində mühüm sosial, emosional, həmçinin intellektual vərdişlərin yaranmasına səbəb olur.”

Uşaqların motivasiyasının artırılmasında açıq və müsbət yanaşma mühüm rol oynayır. Əgər uşaq hər hansı bir çətinliyi həll edə bilirsə, ona “Bravo, çox yaxşı iş gördün! Çalışdıqca daha yaxşı alınacaq, sən bacaracaqsan!” kimi sözlərlə dəstək vermək onun özünəinamını yüksəldir. Differensial yanaşma da vacibdir. Şagirdin müsbət tərəflərini seçərək, bunları önə çəkmək və qiymətləndirmək uşağın təlimə marağını artırır.

Müəllimin psixoloji dəstəyi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Şagirdin kiçik bir uğuru belə qeyd edildikdə, motivasiyası artır və gələcək nailiyyətlərə stimül yaranır. Müəllimin “sən bacaracaqsan” kimi sözləri şagirdə böyük inam verir. Şagird sərbəst fikirlərini ifadə etdikdə, müəllim onu diqqətlə dinləməli və vurğulamalıdır. Bu yanaşma uşağın özünə inamını daha da gücləndirir.

Ümumilikdə, şagirdin motivasiyasının artmasında müəllimin açıq, dəstəkləyici və müsbət münasibəti əsas amillər-dəndir. Tədrisdə yaradılan pozitiv mühit və kollektivdə formalaşdırılan uyğun şərait uşaqların uğur qazanmasına kömək edir. Valideynin övladına münasibəti şagird üçün önəmli amillərdən hesab olunur. Onun nailiyyətləri daim nəzarət altında saxlanılmalı və dəyərləndirilməlidir. Uşağın kiçik uğurları belə düzgün qiymətləndirildikdə motivasiya güclü şəkildə yüksəlir.

Valideynlərin uşaqlara diqqət və qayğı göstərməsi, onlarla birlikdə topladıqları nailiyyətləri müzakirə etməsi motivasiyanın yaranmasına şərait yaradır. Çox vaxt uşaqlar öyrənməyə həvəsin azaldığı anda belə, valideynin dəstəyi ilə yenidən maraq və istiqamət qazana bilirlər. Ailə sevgisi və diqqətliliyi balanslı şəkildə olduqda, uşağın motivasiyası artır. Bir sözlə, şagirdlərdə motivasiyanın artırılmasında valideynin rolu mütləqdir və danılmaz reallıqdır.

Motivasiya tədris prosesinin ayrılmaz hissəsidir. Motivasiya nə qədər möhkəmlənmiş və güclü olsa, bir o qədər də tədris prosesində uğur qazanar.

Könül Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0000-0001-7283-6948>

konul.memmedova-bdu@mail.ru

Z.Hərrisin alqoritmə şifraçma, E.Naydanın, L.Blumfildin, H.Qlisonun eksperimental modelləri

Açar sözlər: *tədqiqat modelləri, şifraçma, eksperimental, Z.Hərris, L.Blumfild*

Keywords: *research models, decoding, experimental, Z.Harris, L.Blumfield*

Bu tezisdə məqsəd Z.Hərrisin alqoritmə şifraçma modelini, E.Naydanın, L.Blumfildin, H.Qlisonun eksperimental modellərini izah etməkdir. Dilçinin hər hansı bir dil hadisələrini müəyyən edən, tədqiq edən fəaliyyətini tədqiqat modelləri ortaya çıxarır. Bu modellər dilçilikdəki bəzi məsələlərə obyektiv yanaşmanı əks etdirir. Tədqiqat modellərinin ərsəyə gəlməsində ilk mühüm işləri Amerika deskriptiv dilçiləri görmüşlər. İnformasiyanın ilk işlənməsinə görə tədqiqat modelləri üç sinfə bölünür. Birinci sinfə aid olan tədqiqat modellərində mətn ilk informasiyadır, dil bu mətni yaradır, məlumatı mətndən alır. Bunlara şifraçma modelləri aiddir. İkinci sinfə dilin düzgün cümlələr dəsti daxildir. Bu model vasitəsilə dilçi informantın köməyi ilə cümlənin düzgün olub-olmadığını deyir. Dilçi həmin dili səlis bilirsə, özü informant olur. Üçüncü modeldə mətn, düzgün ifadələrlə yanaşı, iki ifadənin eyni, yaxud fərqli olduğunu müəyyən edir.

Tədqiqat modellərinin bir forması şifraçma modelləridir. Şifraçma modellərinin üç əsas tipi vardır. Birincisi, lingvistik anlayışları, ifadələri əks etdirən nəzəri funksiya, həm də tət-

biquedici şifrələmə funksiyası yerinə yetirən linqvistik şifraçma modelidir. İkinci tip modellər üçün ilk məlumat naməlum məndir. Bu zaman mətnin şifrələnməsi üçün dil kodunu, məlum dilin genetik əlaqələrini, mətnin tərcüməsini bilmirik. Üçüncü tipdə digər məlumatlar mətnin elementar vahidlərindən hərfələr və səslərdən, morfem, söz və cümlələrdən, nitq hissələrindən, semantik sahədən və birbaşa mətndən alınır. Bu modellərin əsas nümunəsi alqoritmlərdir.

Tədqiqat modellərinin predmeti məlumat olduğundan, biz bu məlumatları alqoritmlərlə şifraçma modellərində tətbiq edirik. “Məlumat alqoritmı yaxşı təyin olunmuş prosedur olub, məlumatı giriş kimi götürüb, çıxış kimi modellər, nümunələr formasında yaradır. Deskriptiv model nədir?

- Məlumatın əsas xüsusiyyətlərini təqdim edir
- Məlumatın xülasəsidir
- Məlumat təsadüfi şəkildə “yaxşı” deskriptiv modeldən törənir, real məlumat kimi eyni xüsusiyyətləri olandır
- Diqqət məlumata uyğun deskriptiv modellər üçün texnika və alqoritmə yönəlir.” (Madigan, 2016).

Deskriptiv dilçi Z.Hərris morfoloji alqoritmə şifraçma modelini tətbiq etmişdir. Bu alqoritmlərin ümumi xüsusiyyətləri bunlardır. “Onlar sadə, başa düşülən, ümumi qanunauyğunluqları qəbul edən şəkildə mövcuddur. Məsələn, hərf sabit nöqtələr birləşməsidir; morfem sabit fonemlər birləşməsidir, söz forması sabit morfemlər birləşməsidir; hər bir təbii dildə ən azı iki səviyyə vardır – mənalı vahidlər səviyyəsi (morfem, söz formaları, konstruksiyalar) və mənasız vahidlər səviyyəsi (fonemlər); hər dildə leksik morfemlər vardır və mətndə leksik morfemlərin distribusiyası qrammatik morfemlərin distribusiyasından fərqlənir; sintaktik fərqlər semantik fərqlərə uyğundur; oxşar mənalı sözlər mətndə bir-birilərinə yaxındırlar və s.” (Lukach, 2013).

Bu alqoritmlər ədədi parametrlərdən və elementlərin distribusiyasından istifadə edirlər. Alqoritmlərin içərisindən faydalılıq funksiyası yerinə yetirən ən yaxşı həll olunanlar müəyyən olunur. Faydalılıq funksiyası rəqəmsal funksiyadır və ən düzgün qərara dəyər verir. Faydalılıq (əlvərişlilik) funksiyasını ilk olaraq L.Yelmslev və Z.Hərris işlətmişdir. Onlar fonemlərin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, səs çoxluqlarına əsasən fonemləri siniflərə bölməkdə faydalılıq funksiyasından istifadə etmişlər.

Rus dilçisi B.V.Suxotin verilmiş mətn əsasında hərfləri sait və samitlərə bölərək əlifbanı müəyyən edir. Bu mətni düzgün oxumaq üçün açar rolunu oynayır.

Deskriptiv dilçi Z.Hərris belə bir morfoloji alqoritmədən istifadə edərək şifracma tədqiqat modelini tətbiq edir. Mətnədən seçilmiş cümlə götürür, onun fonoloji transkripsiyasını qeyd edir, Cümlə belədir (Model 3.2.1.): “[h ı yzkleve r] o ağıllıdır. Həmin [h] fonemi ilə başlayan bütün cümlələr axtarılıb tapılır və bu cümlələrdə [h] fonemindən sonra işlənən müxtəlif fonemlər hesablanır. Bu fonemlər [h]foneminin “xələfləri” (ingiliscə: successors) adlanır. [h] foneminin 9 “xələfi” vardır. Sonra birinci cümlənin ilk iki fonemi [h ı] ilə başlayan bütün cümlələr axtarılıb tapılır və bu cüt fonemin “xələflərinin” sayı hesablanır. Belə xələflərin sayı 14-dür. Tədqiqat bu qayda ilə bir-bir sona qədər davam etdirilir. Cümlənin müxtəlif yerlərində “xələflərin” sayı dəyişir, gah artıb zirvə əmələ gətirir, gah enir. Əgər fonoloji müxtəlifliyin morfların daxilinə nisbətən morfların qovuşmasında daha çox olması haqqında fərziyyə düzdürsə, onda zirvə morfların sərhədinə düşməlidir (Rəcəbli, 2005, p. 424):

Model 3.2.1. Şifraçma tədqiqat modelini.

H	i	y	Z	K	l	e	v	ə	r
9	14	29	29	11	7	...	...	...	...

29 rəqəmi həm (y), həm də (z) fonemlərindən sonra mövqe tutur. “*He`s clever*” cümləsi bu segmentləşdirməni əks etdirir.

Z.Hərrisin irəli sürdüyü bu modellə fonoloji transkripsiya üzrə 100 cümlə eksperimentindən 85 faizi maşın segmentləşdirilməsində düzgün verilmişdir. Z.Hərrisin morfoloji alqoritm morfu seçdiyi üçün bir sıra problemlər ortaya çıxmış, bitişik morfemlər göstərilməmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqat modellərinin ilk variantı məlumatın alınmasıdır. Buna əsasən dili bilmədə iki fəaliyyət növü vardır. Birincisi, ilkin məlumatın toplanması, transkripsiyası, tərcüməsi; ikincisibü məlumatın deskriptiv təhlili. Hər iki fəaliyyətin sıx, yaxud qismən də olsa müxtəlif metodoloji, epistemoloji, əlaqəli cəhətləri vardır. İlkin lingvistik məlumatın təhlilində nəzərə çarpan fərqlərə baxaq (Cədvəl 3.2.1.) (Himmelman, 1998, pp. 161-195).

Ədəbiyyat

1. Himmelman, P. N. (1998). Documentary and descriptive linguistics. *Linguistics*, 36(1), 161–195.
2. <https://doi.org/10.1515/ling.1998.36.1.161>
3. Lukach, M. O. (2013). Types of linguistic models and their application to solving of linguistic tasks.
4. <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/jun/3229/17770english-articlelukach.pdf>
5. Madigan, D. (2016, January). *Descriptive modeling*.
6. <https://www.stat.columbia.edu>
7. Rəcəbli, Ə. Ə. (2005). *Struktur dilçilik*. Nurlan.

Aysel İbrahimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0009-7321-7159>

aysel-ibrahimova2015@mail.ru

İngilis dilində leksik vahidlərin kommunikasiya yönümlü öyrədilməsi

Açar sözlər: *lüğət, leksik bacarıq, kommunikativ kompetansiya, metod, motivasiya*

Keywords: *vocabulary, lexical skills, communicative competence, method, motivation*

İngilis dilinin professional məqsədlərlə tədris edildiyi təlim kontekstində leksikanın tədrisi prosesində əsas diqqət təlim nəticələrinə deyil, səmərəli nəticələrin əldə edilməsi məqsədilə təşkil edilmiş təlim prosesinin üzərində cəmləşdirilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, lüğət tərkibinin tədrisi sahəsində mövcud olan vəziyyət çox vaxt dil öyrənənlərin ehtiyaclarını ödəyə bilmir.

Hər hansı xarici dilin, eləcə də ingilis dilinin tədrisində kommunikativ kompetensiyanın əsasını təşkil edən linqvistik kompetensiya ilə bərabər diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyalar da interaktiv şəkildə aşılmalıdır. Bu məqsədlə ingilis dili lüğət tərkibinin (leksikanın) tədrisi prosesində tətbiq edilən innovativ metod və üsullardan danışarkən, funksionallıq, kommunikativlik və interaktivlik prinsipləri üzərində qurulmuş kommunikativ yaşamağa üstünlük verilməlidir. Leksikanın tədrisi üçün istifadə edilən mətnlər autentik olmalı, dil öyrənənlərin yaş və intellektual səviyyələrinə, maraqlarına uyğun olmalı, onların xarici dildə ünsiyyət prosesinə aktiv iştirakçı qismində cəlb edilməsinə xidmət etməlidir. Dil öyrənənlərdə motivasiyanın yaradılması məqsədilə təqdim edilən mətnlər onların

bilik səviyyəsinə uyğun olmalı, nə həddən artıq çətin, nə də həddən artıq sadə olmamalıdır.

Leksikanın tədrisi prosesində istifadə edilən təlim materialları göstərilən amilləri nəzərə almadan seçilərsə, tələbələrdə demotivasiyanın yaranması ilə nəticələnə bilər (Milrood & Nosoviç, 1999, p. 99). Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində leksik bacarıqların aşılınması məqsədilə istifadə edilən materiallar və tapşırıqlar autentik olmalı, dil öyrənənlərin maraqlarına uyğun olaraq seçilməli, onların dil sahəsində malik olduqları nəzəri və praktik bilik səviyyələrinə uyğun olmaqla müasir metodikanın prioritet məsələlər sırasına daxil edilməlidir.

Leksik bacarıqların kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində aşılınması leksik vahidlərin kommunikasiya yönümlü mənimsənilməsinə təmin edə biləcək autentik materialların seçilməsindən və müvafiq tapşırıq və çalışmaların tərtib edilməsindən çox asılıdır. İngilis dilindəki söz və söz birləşmələrini tələbələrə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində öyrədərkən, birinci növbədə, mənimsənilməsi vacib olan leksik vahidlərin sayını müəyyən etmək lazımdır. Bu sahədə aparılan bir çox tədqiqatlarda qeyd edildiyi kimi, aşağı kurslarda tələbələr tərəfindən mənimsənilməli olan yeni leksik vahidlərin müəyyənləşdirilməsi müvafiq tədris proqramlarında irəli sürülən tələblərdən bilavasitə asılıdır. Tələbələr tərəfindən mənimsənilməli olan yeni leksik vahidlərin sayı həmin leksik vahidlərin real həyatda baş verən kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi baxımından nə dərəcədə vacib olduqları ilə şərtləndirilir.

H.Umdouson, D.Tanen, U.Rivers, M.Long, G.Kuk, K.Kandlin, M.Brin, K.Morou, K.Brumfit və başqa alimlərin əsərlərində xarici dilin tədrisində leksik vahidlərin düzgün şəkildə seçilməsi və səmərəli şəkildə tədrisi problemi müzakirə obyektinə olmuşdur. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti leksik vahidlərin

aşağı meyarlara uyğun şəkildə seçilməsinin səmərəliliyini qeyd edirlər: real həyatda baş verən şifahi və yazılı kommunikasiya prosesində işlənmə tezliyinə görə; kommunikasiya prosesinə qoyulan məqsədlərə uyğun olan şəkildə inteqrasiyaya görə edilməsi; kommunikatív mənə baxımından əhəmiyyətinə görə. İxtisası xarici dil olan ali məktəblərdə ingilis dilində leksik vahidlərin funksional yönümlü tədrisini şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:

1. Təlim prosesində tələbələrə təqdim edilən mətnlərin, tapşırıq və çalışmaların konkret təlim kontekstində qoyulan məqsədlərə və tələbələrin ehtiyac və tələbatlarına uyğunluğu;

2. Tələbələrə təqdim edilən leksik vahidlərin başqa sözlərlə kombinə edilə bilməsi;

3. Leksik vahidlərin sərbəst və kreativ şəkildə istifadə edilməsi (Cavadova, 2018, p. 12).

Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrdə leksik vərdişlərin kommunikatív kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi kontekstində formalaşdırılması prosesində göstərilən amillərin nəzərə alınması dil öyrənənlərdə leksik vərdişlərin qloballaşma dövrünün tələbləri səviyyəsində aşılmasını təmin edir. Müasir dövrdə mühüm problemlərdən biri ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrdə müvafiq vərdiş, bacarıq və kompetensiyaların, o cümlədən də leksik vərdişlərin kommunikatív yönümlü şəkildə formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, tədris edilən dildə tənqidi təfəkkürün də inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün mənimsənilməsi olan dil vahidləri və nitq nümunələri, o cümlədən də leksik vahidlər tələbələrə kommunikatív və funksional yönümlü şəkildə aşılmalıdır. Sosial aspektdə dilin əldə edilməsi kommunikatív vərdişlərin yaradılması və inkişafı prosesində bilik və bacarıqların fəallaşdırılmasıdır (Qəribova, 2017, p. 148).

Xarici dillərin tədrisi metodikasının olduqca vacib və aktual məsələlərindən biri leksik bacarıqların kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində inkişaf etdirilməsini mərhələli şəkildə təmin edən müasir metod və üsulların işlənilib hazırlanmasıdır. Leksik bacarıq və vərdişlərin kommunikativ kompetensiya kontekstində formalaşdırılması məsələsi bu gün həllini tam şəkildə tapmamış problemlərdən biri olaraq qalır. Elmi-metodik əsərlərin müəlliflərinin bəziləri yazı, oxu, şifahi nitq və dinləyib-anlama vərdişlərinin ardıcıl şəkildə aşılmasının vacibliyini vurğulayır, digərləri isə leksik, qrammatik və tələffüz vərdişlərinin şifahi nitq, dinləyib-anlama, yazı və oxu vərdiş və bacarıqlarının interaktiv təlim kontekstinə daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər. İkinci qrupa daxil olan tədqiqatçılar dil aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın və nitq vərdiş və bacarıqlarının kompleks şəkildə aşılmasını tövsiyə edirlər.

Əslində, leksikanın tədrisi günün tələblərinə cavab verməyən, aktuallığını itirmiş, ənənəvi hesab edilən metod və üsullar vasitəsilə deyil, kommunikativlik, funksionallıq və interaktivlik prinsiplərini üstün tutan innovativ metod və üsullarla həyata keçirilməlidir. Mənimsənilmiş leksik vahidlərin qüsursuz, sərbəst, kreativ və kommunikativ real həyat situasiyalara uyğun şəkildə istifadə etməklə qarşıya qoyulan kommunikativ məqsədlərə uğurlu şəkildə nail olmaq qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin yeganə yolu leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədris edilməsidir.

Ədəbiyyat

1. Cavadova, P. A. (2018). *İngilis dilinin leksikasının tədrisində tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın for-*

malaşdırılması (I və II kurslar) (Ped.f.d. dis. avtoreferatı, 28).

2. Milrood, R. P., & Nosoviç, E. V. (1999). Tədris mətninin məzmun həqiqiliyi meyarları. *İYAŞ*, (2), 8–12.
3. Qəribova, M. (2017). Xarici dillərin kommunikativ-praqmatik yönümlü metodlarla tədrisi. In *Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri* mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri (11–12 may 2017-ci il, 148–150). Mütərcim.

Lalə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0004-0683-7191>

lale_memmedova95@bk.ru

Kəkaləmənin qarşısının alınmasında erkən müdaxilənin rolu

Açar sözlər: *kəkaləmə, erkən müdaxilə, psixoloji dəstək, ətraf mühit, nitq inkişafı*

Keywords: *stuttering, early intervention, psychological support, environment, speech development*

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın sinir sistemi hələ formalaşma mərhələsində olur və bu mərhələdə o, hər cür mənfi yüklənməyə, stressə və emosional gərginliyə qarşı çox həssasdır. Həddindən artıq səs-küylü, qayğılı, gərgin və psixoloji cəhətdən uyğun olmayan mühit uşağın sinir sisteminə mənfi təsir göstərir ki, bu da sonradan nitq pozuntularına, o cümlədən kəkaləməyə səbəb ola bilər. Uşağın sağlam sinir-psixi inkişafı üçün onun doğulduğu ilk gündən etibarən ona sakit, təhlükəsiz və qayğıkeş bir mühit təmin edilməlidir. Körpənin mənfi emosional təsirlərdən, yüksək səslərdən, əsəbi və narahat insanların təsirindən uzaq saxlanması vacibdir. Psixi və fiziki zədələrdən qorunan, sevgi və diqqət içində böyüyən uşaqlarda həm ümumi inkişaf, həm də nitq bacarıqları daha sağlam şəkildə formalaşır.

Uşağın nitq inkişafına yanaşmada ən vacib məsələlərdən biri onun yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və inkişaf səviyyəsinə uyğun tələblər qoymaqdır. Kiçik yaşlı uşağın nitq potensialı hələ formalaşma mərhələsində olduğu üçün onu həddindən artıq yükləmək, yaşı üçün uyğun olmayan, mürəkkəb və çətin materialları öyrətməyə çalışmaq ciddi fəsadlara yol açə bilər. Təəsüf ki, bəzi valideynlər və ya müəllimlər uşağın erkən inkişafı adı altında onu çətin tələffüz olunan, söz ehtiyatına uyğun gəl-

məyən uzun şəirləri əzbərləməyə və ya mürəkkəb ifadələr işlətməyə məcbur edirlər. Bu isə, əksinə, uşağın təbii nitq inkişafına mane olur, onun danışq sistemini yükləyir, nitq mexanizmlərində gərginlik yaradır və nəticədə danışqda qüsurların, xüsusilə də kəkələmənin meydana çıxmasına səbəb ola bilər. Onun yaranma səbəbləri arasında aşağıdakılar qeyd olunur:

- **Genetik və neyroloji faktorlar:** Ailədə kəkələmə halları var-sa, uşağın da bu problemi yaşamaq riski artır.

- **Psixoloji səbəblər:** Travmatik hadisələr, qorxu, stres və ya valideynlərin uşağa qarşı sərt münasibəti kəkələmənin yaranmasına səbəb ola bilər.

- **Ətraf mühit:** Nitqə qarşı yüksək gözləntilər, tələskən nitq tərzı və ailə daxilində narahatlıq uşağın nitq inkişafına mənfi təsir göstərir.

- **Nitq inkişafı:** Nitqin sürətli inkişaf dövründə uşaqların bəzən sözlərə düz forma verməsi çətinləşir, bu da müvəqqəti kəkələməyə səbəb ola bilər (2).

Erkən müdaxilə — yəni kəkələmənin ilkin mərhələsində mütəxəssislərin dəstəyi ilə tədbirlər görülməsi — bu pozuntunun dərinləşməsinin qarşısını ala bilər. Aşağıdakılar erkən müdaxilənin əhəmiyyətini izah edir:

- **Beynin yüksək plastiklik dövrü:** Məktəbəqədər yaşda beyin inkişafı sürətli olur. Bu dövrdə nitqə təsir edən problemlərin düzəldilməsi daha asandır.

- **Sosial və emosional təsirlər:** Erkən müdaxilə uşağın nitqdəki maneələr üzündən özünü kənarda hiss etməsinin qarşısını alır.

- **Nitq vərdişlərinin düzgün formalaşması:** Uşaq erkən yaşda düzgün nitq modelini mənimsədikdə, bu vərdiş sonrakı dövrdə daha sabit qalır (3).

Kəkələmənin profilaktikasında və erkən mərhələdə aradan qaldırılmasında aşağıdakı yanaşmalar mühüm rol oynayır:

• **Logopedik qiymətləndirmə:** Uşağın nitq vəziyyəti logoped tərəfindən diaqnostika edilir və fərdi inkişaf planı hazırlanır.

• **Validəynlərlə əməkdaşlıq:** Validəynlərə evdə tətbiq oluna biləcək metodik tövsiyələr verilir. Uşağın nitqinə müdaxilə etmədən, onu dinləmək və sakit cavab vermək təşviq olunur.

• **Psixoloji dəstək:** Kəkələmənin psixoloji səbəbləri varsa, uşaq psixoloqu ilə iş vacibdir.

• **Nitq oyunu və fəaliyyətləri:** Sadə danışiq oyunları, nağıl dinləmə və rol canlandırma oyunları vasitəsilə səlis nitq inkişaf etdirilir.

• **Ətraf mühitin tənzimlənməsi:** Sakit, gərginliksiz, uşağın özünü ifadə edə biləcəyi bir mühit yaradılır (Hüseynova, 2020).

Kəkələmə məktəbəqədər dövrdə tez-tez rast gəlinən, lakin vaxtında müdaxilə ilə tam və ya qismən aradan qaldırıla bilən nitq pozuntusudur. Erkən diaqnostika və müdaxilə, həm nitq bacarıqlarının inkişafı, həm də uşağın psixososial sağlamlığı baxımından olduqca vacibdir. Bu məqsədlə:

• Validəynlər və tərbiyəçilər uşağın nitqindəki dəyişiklikləri diqqətlə izləməlidirlər.

• Əgər kəkələmə əlamətləri 4–6 həftədən çox davam edirsə, logopedə müraciət edilməlidir.

• Uşağın ifadəsinə müdaxilə edilməməli, onun öz fikrini rahat şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradılmalıdır.

• Ev və təhsil mühitində sakitlik və emosional dəstək təmin olunmalıdır.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, uşağın təhsili və inkişafı üçün düzgün mühit yaradılmalı, onların psixoloji və emosional sağlamlığı dəstəklənməli, nitq inkişafına və sinir sisteminə dair hər hansı bir zəiflik aşkar edildikdə, erkən müdaxilə edilməlidir. Bu, gələcəkdə uşağın nitqində ciddi problemlərin yaranmasının qarşısını alacaq və onların sağlam inkişafına kömək edəcək.

Unutmayaq ki, düzgün zamanda atılan kiçik addımlar uşağın gələcək nitq və həyat keyfiyyətini böyük ölçüdə formalaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova, N. T., & İmanova, L. H. (2020). *Korreksiya işlərinin həyata keçirilməsi*. ADPU.
2. İlkem Kara, M., Kulak Kayıkcı, M. E., & Kirazlı, M. Ç. (2023). *Okul çağı kekemelik terapisi*. Detay Yayıncılık.
3. Korreksion pedaqogikanın müasir məsələləri. (2011). Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu.

Lamia Heydərova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

<https://orcid.org/0009-0008-0793-921X>

lamia.heydarova@gmail.com

“Şər” konseptinin anlayış məzmunu

Açar sözlər: *şər konsepti, xeyir və şər qarşındurması, leksik-semantik sahə, lingvomədəniyyət, paremiologiya, fəlsəfi kateqoriyalar.*

Keywords: *evil concept, good and evil opposition, lexical-semantical field, linguoculture, paremiology, philosophical categories*

Konsept anlayışı dilçilik, fəlsəfə və mədəniyyətşünaslıqda insan şüurunun əsas kateqoriyalarından biri hesab olunur. Konsept yalnız bir sözün lüğəvi mənası ilə məhdudlaşmır; o, həm də tarixi təcrübəni, sosial münasibətləri, emosional dəyərləndirmələri və mədəni stereotipləri özündə birləşdirir. Bu səbəbdən konsept anlayışı müxtəlif elm sahələrində öyrənilir və geniş şəkildə şərh olunur. Askoldov (1928) konsepti insanın mənəvi-mədəni təcrübəsini daşıyan zehni vahid kimi xarakterizə etmişdir. Onun fikrincə, konsept dilin sadəcə vasitəsi deyil, həm də xalqın mədəni yaddaşının, milli psixologiyasının ifadəsidir.

“Şər” konsepti isə xüsusi yer tutur. Bu konsept, ilk növbədə, mənəvi-etik dəyərlər sistemində mənfi yüklü bir kateqoriya kimi çıxış edir. Fəlsəfi baxımdan “şər” insan həyatında dağıdıcı qüvvələri, ədalətsizlik, zorakılıq, düşmənçilik və nifrət hissələrini təcəssüm etdirir. Tarixi dövrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərdə “şər” anlayışı fərqli simvollar vasitəsilə ifadə olunmuşdur: qədim Şərq mədəniyyətində bu, qaranlıqla; Avropa fəlsəfəsində isə daha çox xaos və nizamın pozulması ilə bağlı təsəvvürlərdə öz əksini tapmışdır.

Lixachev (1993) “konseptosfer” nəzəriyyəsində göstərir ki, hər bir xalqın mədəniyyətində əsas anlayışlar xüsusi dəyər qazanır və xalqın dünyagörüşünü formalaşdırır. “Şər” konsepti də bu baxımdan yalnız mənfi hadisələrin təsviri deyil, həm də qorxu, təhlükə və xaosun simvolu kimi çıxış edir. Bu, həm ədəbi mətnlərdə, həm dini mənbələrdə, həm də gündəlik nitqdə müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində “şərin kökü kəsilsin” kimi ifadələr xalqın kollektiv təfəkküründə “şər”in mənfi mənə daşıyıcısı olduğunu göstərir.

Trierin (1931) leksik-semantik sahə nəzəriyyəsi isə sübut edir ki, konseptlər daim qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməlidir. O, göstərirdi ki, hər bir anlayış özünün əksi ilə birlikdə dərk olunur. Bu mənada “şər” konsepti heç vaxt “xeyir” anlayışından ayrı mövcud ola bilməz. Azərbaycan, rus və digər dillərdə bu ikiliyin nümunələri çoxdur. Xalq ədəbiyyatında tez-tez işlədilən “xeyirlə şər mübarizəsi” ifadəsi məhz bu ikiliyin dil və mədəniyyət səviyyəsində mövcudluğunu təsdiq edir.

Azərbaycan xalq mədəniyyətində “şər” anlayışı xüsusi semantik və simvolik yüklə müşayiət olunur. Nağıllarda “şər” adətən qəhrəmanların qarşısında dayanan mənfi qüvvədir – divlər, cadugərlər və ya zalım hökmdarlar. Paremioloji materiallarda – atalar sözlərində və məsəllərdə isə “şər” cəmiyyətin harmoniyasını pozan, insanlar arasında düşmənçilik yaradan bir güc kimi təqdim olunur. Quliyeva (2007) göstərir ki, Azərbaycan dilində “şər” konsepti yalnız etik deyil, həm də sosial davranışların qiymətləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Vəliyeva (2015) öz tədqiqatında göstərir ki, xalq müdrikliyi “şər”i çox zaman insanın öz seçimlərinin nəticəsi kimi qiymətləndirir. Bu baxımdan, “şər” konsepti yalnız xarici dağıdıcı qüvvə deyil, həm də daxili zəifliklərin, nəfsin və mənfi emosiyaların nəticəsi kimi qəbul edilir. Beləliklə, “şər” konsepti həm kollek-

tiv, həm də fərdi təcrübənin təzahürüdür. Filosof Filin (1972) isə dilin inkişafında mənfi mənalı anlayışların xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdır. Onun fikrincə, bu cür anlayışlar insanı mənəvi seçimlər etməyə məcbur edir və nəticədə cəmiyyətin dəyərlər sistemi formalaşır. “Şər” konsepti də insanları doğru ilə yanlış ayırmağa vadar edən, həm də sosial davranışları tənzimləyən bir ölçü vahididir.

Ümumiyyətlə, “şər” konseptinin anlayış məzmunu çoxqatlıdır. O, yalnız mənfi emosiyaların ifadəsi deyil, həm də mədəniyyətin, fəlsəfənin və dilin birgə məhsuludur. Azərbaycan xalq təfəkküründə “şər” konsepti insanın həyatında qarşısına çıxan çətinliklərin, düşmənçiliklərin və ziyanlı qüvvələrin simvolu kimi möhkəmlənmişdir. Bu səbəbdən də “şər” konseptini yalnız leksik və ya semantik baxımdan deyil, həm də linqvomədəni və fəlsəfi aspektdən öyrənmək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Askol'dov, S. A. (1928). *Kontsept i slovo*. Gosizdat, 34–45.
2. Filin, F. P. (1972). *Ocherki teorii yazykoznaniya*. Nauka, 112–130.
3. Kodukhov, V. I. (1995). *Obshcheye yazykoznaniye*. Vysshaya shkola, 75–88.
4. Likhachov, D. S. (1993). *Kontseptosfera russkogo yazyka*. Progress, 57–63.
5. Quliyeva, S. (2007). *Azərbaycan dilində linqvokulturologiya məsələləri*. Elm, 99–115.
6. Trier, J. (1931). *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Die Geschichte eines sprachlichen Feldes*. Winter, 21–38.
7. Vəliyeva, Ş. (2015). *Azərbaycan pəremiologiyasında dəyərlər sistemi*. Nurlan, 140–152.

Ceyhun Gəncəli

Azərbaycan Texniki Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-7982-5672>

ceyhunganjali@gmail.com

Universitet innovasiyalarının mənfəətliliyi və kommersiyalaşdırma strategiyaları

Açar sözlər: *universitet, innovasiya, mənfəətlilik, kommer-siyalaşdırma, texnologiya transferi, spin-off, startap*

Keywords: *university, innovation, profitability, comer-cialization, technology transfer, spin-off, startup*

Universitet innovasiyalarının nəzəri əsasları uzun illərdir iqtisadiyyat elminin mühüm istiqamətlərindən biri kimi araşdırılır. Müasir iqtisadi sistemlərdə universitetlər yalnız bilik istehsal edən müəssisələr deyil, həm də innovasiya dəyəri yaradan iqtisadi oyunçular hesab olunur. İqtisadi nəzəriyyələrə görə, universitetlərin innovativ fəaliyyəti üç əsas sütuna söykənir: bilik istehsalı, bilik transferi və bilik kommersiyalaşdırması. Mənfəətlilik konsepsiyası bu proseslərin hər birinin effektivliyini ölçən göstərici kimi çıxış edir. Universitetlərin innovasiya fəaliyyətini izah edən əsas nəzəri yanaşmalardan biri endogen böyümə nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, universitetlərin tədqiqat və inkişaf sahəsindəki fəaliyyəti bilavasitə iqtisadi artıma təsir göstərir. Digər mühüm yanaşma isə “Triple Helix” modelidir. Bu modeldə dövlət, universitet və biznes sektoru arasındakı qarşılıqlı əlaqə innovasiyaların həm sosial, həm də iqtisadi səmərəliliyini təmin edir. Mənfəətlilik burada yalnız maliyyə gəliri kimi deyil, həm də sosial fayda və insan kapitalının inkişafı kimi ölçülür. İqtisadi dəyər yaradan innovasiyalar universitetlərin strateji fəaliyyətində əsas istiqamətə çevrilir. Lisenziyalaşdırma nəzəriyyəsi göstərir ki, universitetlərin intellektual mülkiyyətini bazara çıxarmaq mənfəətliliyi

artırmaq üçün mühüm mexanizmdir. Kommersiyalaşdırma nəzəriyyəsi isə texnologiya transferi və spin-off modelləri vasitəsilə universitetləri gəlir gətirən institutlara çevirir. Bu nəzəri yanaşmalar bir daha təsdiq edir ki, universitet innovasiyalarının mənfəətliliyi yalnız iqtisadi alətlər deyil, həm də strateji idarəetmə yanaşmalarının tətbiqi ilə formalaşır. Nəticədə nəzəri çərçivə göstərir ki, mənfəətlilik və kommersiyalaşdırma universitetlərin dayanıqlı inkişaf strategiyalarında əsas determinant rolunu oynayır (Kərimli, 2020).

Universitet innovasiyalarının kommersiyalaşdırılmasına dair nəzəriyyələr əsasən texnologiya transferi mexanizmlərinə söykənir. Texnologiya transfer nəzəriyyəsi vurğulayır ki, tədqiqat nəticələrinin bazara yönəldilməsi universitetlərin gəlirliliyini yüksəldir. Burada əsas vasitə texnologiya transfer ofisləri, startap inkubatorları və spin-off şirkətləridir. Universitetlərin innovasiya fəaliyyətində mənfəətlilik həm birbaşa, həm də dolaylı yolla ölçülür. Birbaşa mənfəət lisenziya haqları, patent gəlirləri və spin-off şirkətlərinin qazancı ilə ifadə olunur. Dolaylı mənfəət isə universitetlərin nüfuzunun artması, əmək bazarına daha yüksək ixtisaslı məzunların çıxması və sosial təsirlərin güclənməsi ilə formalaşır. Kommersiyalaşdırma nəzəriyyələri həmçinin göstərir ki, universitetlərin iqtisadi dəyəri onların bazar mexanizmlərinə nə dərəcədə inteqrasiya olunmasından asılıdır. Əgər universitet yalnız akademik nəşrlərlə kifayətlənsə, o zaman iqtisadi dəyər yaradılması məhdud olur. Lakin tədqiqatların məhsula, xidmətə və texnoloji həllərə çevrilməsi universiteti gəlir gətirən iqtisadi subyektə çevirir. Bu yanaşma xüsusilə “İnnovasiya ekosistemi” nəzəriyyəsində öz əksini tapır. Ekosistem modeli universitetləri yalnız bilik istehsalçısı kimi deyil, həm də iqtisadiyyatın aktiv iştirakçısı kimi təqdim edir. Mənfəətlilik isə bu ekosistemdə bazar münasibətlərinə uyğun olaraq davamlılıq və dayanıqlılıq göstəricisi kimi çıxış edir. Beləliklə,

nəzəri əsaslandırma göstərir ki, kommersiyalaşdırma yalnız universitetlər üçün deyil, həm də milli iqtisadiyyat üçün strateji üstünlüklər yaradır (Əliyev & Yadigarova, 2023).

Strateji idarəetmə nəzəriyyəsinə görə, universitetlərin iqtisadi potensialının reallaşdırılması düzgün strateji seçimlərdən asılıdır. Mənfəətliliyin artırılması üçün universitetlər yalnız daxili resurslara deyil, həm də dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan mexanizmlərə söykənməlidir. Bu yanaşma “Public-Private Partnership” (PPP) modeli ilə izah olunur. Bu model universitetlərin resurslarını biznes sektorunun kapitalı və dövlətin dəstəyi ilə birləşdirərək daha yüksək iqtisadi nəticələr əldə etməsinə imkan yaradır. Digər mühüm nəzəri yanaşma isə innovasiya strategiyalarının diversifikasiyasıdır. Universitetlər yalnız texnologiya transferinə deyil, həm də xidmət kommersiyalaşdırmasına, təlim proqramlarının bazara uyğunlaşdırılmasına və beynəlxalq əməkdaşlıqlara əsaslanmalıdır. Mənfəətlilik burada çoxvektorlu göstərici kimi dəyərləndirilir. Əlavə olaraq, risklərin idarə olunması nəzəriyyəsi göstərir ki, universitet innovasiyalarında kommersiyalaşdırma prosesləri həmişə risklərlə müşayiət olunur. Bu risklərin maliyyə, institusional və bazar riskləri olması mümkündür. Strateji yanaşmalar isə bu riskləri minimalaşdırmaq və universitetləri daha dayanıqlı gəlir modellərinə yönəltmək üçün əsas vasitədir. Nəticə etibarilə, nəzəri baza sübut edir ki, universitet innovasiyalarının mənfəətlilik və kommersiyalaşdırma strategiyaları yalnız iqtisadi gəlirlilik deyil, həm də sosial inkişaf, bilik istehsalı və insan kapitalının güclənməsi ilə birgə qiymətləndirilməlidir (Hüseynova, 2020).

Aparılan nəzəri təhlillər göstərir ki, universitet innovasiyalarının mənfəətliliyi və kommersiyalaşdırma strategiyaları müasir iqtisadi sistemdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Universitetlər yalnız elmi nəticələrin istehsalçısı deyil, həm də iqtisadi dəyər yaradan oyunçuya çevrilərək bilik iqtisadiyyatının əsas

sütunlarından birini təşkil edirlər. Mənfəətlilik konsepsiyası bu fəaliyyətin maliyyə, sosial və institusional göstəricilərini müəyyənləşdirir, kommersiyalaşdırma isə bu nəticələrin bazar mühitinə inteqrasiyasını təmin edir. Nəzəri yanaşmaların ümumiləşdirilməsi göstərir ki, universitet innovasiyalarının uğurlu kommersiyalaşdırılması üçün üç əsas istiqamət vacibdir: texnologiya transferi və intellektual mülkiyyətin bazara çıxarılması, startap və spin-off şirkətlər vasitəsilə biliklərin iqtisadi dəyərə çevrilməsi, dövlət-özəl-universitet əməkdaşlığına əsaslanan strateji tərəfdaşlıqların formalaşdırılması. Bununla yanaşı, risklərin idarə olunması, resursların diversifikasiyası və innovasiya ekosistemlərinin inkişafı mənfəətlilik strategiyalarının dayanıqlı təbiiqini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, P., & Yadigarova, L. (2023). Universitetlərin tədqiqat fəaliyyətinin cəmiyyətin iqtisadi inkişafında rolu. *Azərbaycan məktəbi*, (2), 21–30.
2. Hüseynova, A. D. (2020). *Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 45–62.
3. Kərimli, M. (2020). *İnnovasiyanın stimullaşdırılmasının texnologiya ötürülməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətləri*. UNEC, 45–47.

Sevinc Ədalətqızı
Anadolu Universiteti
magistrant

<https://orcid.org/0009-0002-0357-9129>
sevincadalet@yandex.com

Azərbaycan musiqili teatrında peşəkarlıq nümunələri: Üzeyir Hacıbəyli və Hüseynqulu Sarabski əməkdaşlığı

Açar sözlər: *musiqili teatr, Hacıbəyli, Azərbaycan opera, səhnə yaradıcılığı, Sarabski*

Keywords: *musical theater, Hajibeyli, Azerbaijani opera, stage creation, Sarabski*

Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri Üzeyir Hacıbəyli və Hüseynqulu Sarabski musiqili teatrın inkişafında müstəsna xidmətləri olan sənətkarlardandır. Onların birgə fəaliyyəti və səhnə peşəkarlığı Azərbaycan musiqili teatrının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Hər iki sənət fədaisi həm qarşılıqlı əməkdaşlıq, həm də fərdi yaradıcılıq nümunələri ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan musiqi sənətində opera janrının əsasını qoymaqla yanaşı, ilk milli operettanı və musiqili komediyanı yazaraq teatrımıza janr zənginliyi gətirmişdir. Onun *Leyli və Məcnun*, *Rüstəm və Söhrab*, *Harun və Leyla*, *Əsli və Kərəm*, *Şeyx Sənan*, *Şah Abbas və Xurşudbanu*, *Koroğlu* operaları, *Arşın mal alan* və *Məşədi İbad* operettaları, eləcə də *Ər və Arvad* musiqili komediyası milli teatr tarixində silinməz iz qoymuşdur. Hüseynqulu Sarabski isə bu əsərlərin baş rollarını canlandırmaqla həm ifaçılıq, həm də aktyorluq məharəti ilə parlamışdır.

Hər iki sənətkarın fəaliyyət illəri 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Onların yaxından tanışlığı 1908-ci ildə, Hacıbəyli tərə-

findən ilk dəfə yaradılan *Leyli və Məcnun* operasının səhnələşdirilməsi zamanı baş vermişdir. Hacıbəyli həmin dövrdə jurnalist kimi fəaliyyət göstərir, mətbuat səhifələrində əsasən teatrımızın inkişafı mövzusunə toxunan müxtəlif tənqidi yazılar və felyetonlarla çıxış edirdi.

1908-ci ildən “Nicat” cəmiyyəti nəzdində fəaliyyət göstərən “Müsəlman Opera Truppası”nın yaradıcılarından biri də məhz Üzeyir Hacıbəyli və Hüseynqulu Sarabski olmuşdur. O dövrdə aktyorları bir dəstəyə toplamaq böyük zəhmət tələb edir və bu təşəbbüs təqib-təzyiqlərlə müşayiət olunurdu.

Lakin sənətkarlar bütün çətinliklərə baxmayaraq bu təqib və təzyiqlərə boyun əyməməyə, işıqlı gələcək naminə irəli addımlamağa qərar vermişdilər. Teatrımızın fundamental yükü Üzeyir Hacıbəyli və Hüseynqulu Sarabski kimi böyük sənət fədailərinin üzərinə düşmüşdür. Onları sənət yollarında bir-birindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Üzeyir bəy Hacıbəyli Hüseynqulu Sarabskiyə diqqətini ilk dəfə alman yazıçısı Henrix Heynenin *Əlmənsur* pyesində yönəlmişdir. Sarabski həmin pyesdə ərəb səyyahının rolunda ifa etdiyi Hicaz muğamı ilə Üzeyir bəyin marağına tuş gəlmişdir. Üzeyir bəy həm aktyorluq məharətinə, həm də muğam ifasına heyran qalaraq, Sarabskini “Məcnun” rolunu canlandırmağa dəvət etmişdir. Sarabski bu təklifi qəbul etmiş və “Məcnun” obrazını səhnədə ilk dəfə böyük ustalıqla canlandırmışdır. İlk cığır kimi başlayan bu addım onun üçün uğurlu olmuş, böyük səhnə nailiyyətlərinə yol açmışdır.

Həmkarlarının söylədiklərinə görə, Hüseynqulu Sarabski “Məcnun”u olduqca yanıqlı, coşğulu və ürəkdən ifa edirdi. Bu, həm tamaşanın rejissoru Hüseyn Ərəblinski, həm də əsərin müəllifi Üzeyir Hacıbəyli üçün gözlənilmədən qazanılmış böyük bir nailiyyət olmuşdur. O, peşəkarlıq yoluna “Məcnun” obrazını ilk dəfə ifa etməklə qədəm qoymuş və bu obraz sayəsində

məşhurluq qazanmışdır. Sarabski bu obrazı yüksək məharətlə ifa etməklə sanki səhnədə özünü həqiqi “Məcnun”a çevirmiş olurdu.

Hüseynqulu Sarabski Azərbaycan musiqili teatrı səhnəsində Üzeyir Hacıbəylinin bütün əsərlərində baş rolların ən yaxşı ifaçısı kimi dərin şöhrət qazanmışdır. *Leyli və Məcnun* operasında Məcnun, *Şeyx Sənanda* – Şeyx Sənan, *Şah Abbas və Xurşudbanuda* Şah Abbas, *Əsli və Kərəmdə* – Kərəm, *Rüstəm və Söhrab*da – Söhrab, *Məşədi İbad* operettasında – Sərvər, *Arşın mal alan* operettasında – Əsgər, *Ər və Arvad* musiqili komediyasında isə Mərcan bəy rollarını öz ecəzkar məharəti və ifası ilə yaddaqalan şəkildə canlandırırmışdır.

Sarabskinin ifası və aktyorluq məharəti, xüsusilə “Məcnun” obrazında, Azərbaycan musiqili teatrının peşəkarlıq səviyyəsini yüksəltmiş və milli səhnənin zənginləşməsinə misilsiz töhfə vermişdir. Əsərin səhnə təqdimatı sonradan təkmilləşdirilməklə pərdə və təcəssümü genişləndirilmişdir.

Hüseynqulu Sarabski ömrünün sonuna qədər musiqili teatr səhnəsində “Məcnun” rolunda 400 dəfə uğurla çıxış etmişdir. Hətta həyatının son günündə, ağır xəstəlik – boğaz xərçəngi ilə mübarizə apararkən belə, Sarabski “Məcnun” obrazının muğam partiyalarının müşayiəti ilə dünyadan köçmüşdür. Bu tarixi hadisə onun “Məcnun” roluna olan sonsuz, dərin bağlılığını və peşəkarlığını əks etdirir. Yalnız “Məcnun” obrazı deyil, Üzeyir Hacıbəylinin bütün opera və musiqili səhnə əsərlərində canlandırıdığı rollar onun xarakteri və ifa üslubuna tam uyğun seçilmişdir. Bu obrazlar Sarabski üçün həm sənətkarlıq simvolu, həm də ifaçılıq tərzini nümayiş etdirən nümunələr olmuşdur.

Bütün bu yaradıcılıq fəaliyyətlərinə əlavə olaraq, Üzeyir Hacıbəylinin epistolyar irsində Sarabskiyə ünvanladığı məktublara da rast gəlirik. Məsələn, Hacıbəyli 1913-cü ildə Sankt-Peterburqda təhsil aldığı illərdə Sarabskiyə bir məktub göndərmişdir.

Bu məktubda Üzeyir Hacıbəyli Sarabskiyə gələcəkdə teatr işinin inkişafı və əməkdaşlıq ideyalarını çatdırır:

“Bəradərim, Hüseynqulu! Mən dəxi bu halda bir tərəfdən dərs oxumaqda və bir tərəfdən də *Arşın mal alanı* yazmaqdayam. Amma çox qərībā operetta olacaqdır. İnşaallah mən konservatoriyaya girəndən sonra Bakıya gəlib işlərə bir baş çəkmək fikrim dəxi vardır. Onda işlər hamısı asan olar və onu da bil ki, sənin zəhmətin mənim yadımda heç vaxt hədəf getməz, çünki hər halda biz bir-birimizə lazım olan adamıq və mənim də bu qədər əlləşməyim odur ki, gələcəkdə teatr işini elə bir hala salaq ki, nəinki təkcə bir Bakı və ya Qafqaz, bəlkə hər bir yerdə və hər bir şəhərdə teatr verməyə imkanımız olsun. Ancaq bir qədər vaxt gözləmək və zəhmət çəkmək lazımdır. Mən Bakıda olarkən öz əsərlərimin qədrini bilmirəmmiş, amma burada bilirəm ki, mənim əsərim gələcəkdə böyük bir iş görəcəkdir.” (Məktub ixtisarla verilmişdir.)

Bu məktublar göstərir ki, Sarabski Hacıbəyli üçün həm peşəkar əməkdaş, həm də şəxsi dost olaraq mühüm rol oynamış və teatrın inkişafında ona yaradıcı dəstək vermişdir.

Üzeyir Hacıbəyli və Hüseynqulu Sarabski Azərbaycan musiqili teatr səhnəsində peşəkarlıq nümunələri göstərərək, səhnə fəaliyyəti, birgə yaradıcılıq təcrübəsi, epistolyar əlaqələri, qarşılıqlı dəstəkləri ilə mühüm töhfələr vermişlər. Bu nümunələr həm peşəkar inkişaf, həm də milli teatr tarixində əhəmiyyətli mərhələ kimi mühüm mövqe tutur.

Ədəbiyyat

1. Hüseynqulu Sarabski. (2006). *Köhnə Bakı*. Şərq-Qərb.
2. Məmmədova, R. (2009). Səhnəmizin əfsanəvi Məcnunu- Hüseynqulu Sarabski. *Yeni mədəni-maarif*, (3), 10–12.
3. Üzeyir Hacıbəyli. (1939). Hüseynqulu Sarabskiyə məktubu. *İnqilab və mədəniyyət*, (3).

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Mirsədi Mustafayev

Milli Aviasiya Akademiyası

doktorant

<https://orcid.org/0009-0000-5766-7939>

mirsedimustafayev@gmail.com

Maye mühitlərində çirkləndiricilərin aşkarlanması üçün yeni nəsil üzvi yarımkeçirici əsaslı çap texnologiyalı sensorlar

Açar sözlər: ağır metal ionları, üzvi sahə tranzistorları, üzvi elektrokimyəvi tranzistorlar, pestisid, sensor

Keywords: heavy metal ions, organic field effect transistors, organic electrochemical transistors, pesticide, sensor

Maye mühitində çirkləndiricilərin aşkarlanması müasir elmi tədqiqatların ən aktual istiqamətlərindən biridir. Bu çirkləndiricilər arasında ağır metal ionları (Pb^{2+} , Hg^{2+} , Cd^{2+}), pestisidlər, nitratlar və farmasevtik qalıqlar xüsusi təhlükə mənbəyi olaraq qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, son tədqiqatlar göstərir ki, mikroplastiklərin də maye mühitində çirkləndirici kimi yüksək səviyyəli təhlükə yaratdığı və həm ekosistemlər, həm də insan sağlamlığı üçün ciddi risklər formalaşdırdığı müəyyən edilmişdir. Belə risklərin etibarlı monitorinqi üçün üzvi yarımkeçirici əsaslı sensorlarda mikroplastiklərin aşkarlanmasına yönəlmiş yanaşmalar, xüsusilə səthi-funksionallaşdırılmış elektrodların və floresans şüalanmalı mexanizmlərin istifadəsi, müasir tədqiqatlarda ön plana çıxır. Bu yanaşma klassik kimyəvi

üsullarla çətin aşkar edilən çirkləndiricilərin monitorinqində yeni imkanlar açır.

Bu qrupa aid olan təhlükəli maddələrin aşkarlanması üçün müasir dövrədək bir sıra üsul və metodlar tətbiq edilmişdir. Bunlar arasında xromatoqrafiya və kütlə-spektrometriyası kimi ənənəvi analitik metodlar yüksək ölçmə dəqiqliyi təmin etsə də, avadanlıqların yüksək maliyyəti, yalnız xüsusi ixtisaslaşmış laboratoriyalarda tətbiq oluna bilməsi və sahə şəraitində istifadəyə yararsızlığı səbəbindən praktiki monitorinq üçün əlverişli hesab edilmir (Al-Amri, 2025). Bu çatışmazlıqları aradan qaldırılması istiqamətində üzvi yarımkeçiricilərə əsaslanan çap texnologiyalı sensorlar yeni nəsil sensorların xüsusi növü kimi qəbul edilir. Belə sensorların üstünlüyü onların aşağı temperaturda emal edilə bilməsi ilə yanaşı, geniş sahəli tətbiqlərə uyğunluğu və ekoloji cəhətdən davamlı texnologiyalarla integrasiya potensialı ilə izah olunur. Bu xüsusiyyətlər onları praktiki monitorinq üçün alternativ mövqeyə gətirir.

Eyni zamanda, poliaromatik və donor–akseptor tipli polimerlər üzərində aparılan məqsədyönlü kimyəvi modifikasiyalar, xüsusilə funksional qrupların molekulyar strukturlara integrasiya edilməsi, materiallara həm ağır metal ionlarını, həm də çirkləndiricilərə yüksək selektivliklə qarşılıqlı təsir göstərmək xüsusiyyətini verir. Belə qarşılıqlı təsir prosesi nəticəsində polimerlərin elektrik keçiriciliyi analitin həssas səthdən udulması sayəsində modulyasiya edilir. Bu da öz növbəsində signalın dəyişməsinə gətirib çıxarır və cihazı aşağı konsentrasiyalarda mövcud olan maddənin belə həssas aşkarlanmasını təmin edir (Falina, 2021).

Çap texnologiyaları arasında kontaktsiz aerosol və mürəkkəb ilə çökdürmə üsulları xüsusi diqqət cəkir. Bu texnologiyalar üzvi elektrokimyəvi tranzistorların və üzvi sahə tranzistorlarının elektrodlarının yüksək dəqiqliklə hazırlanmasına imkan verir və

sensorların etibarlılıq göstəricisini artırır. Digər tərəfdən, çap texnologiyası ilə hazırlanmış heterostrukturlu sensorlar vasitəsilə nitratların və tibbi məhsulların qalıqlarının çoxkomponentli aşkarlanması mümkün olmuşdur (Barandun, 2022). Bununla belə, aerosol və mürəkkəb çökdürmə kimi yüksək dəqiqliyə malik çap texnologiyaları yalnız sensorların etibarlılığını artırmaqla kifayətlənmir, həm də üzvi sahə tranzistorları və üzvi elektrokimyəvi tranzistorları kimi qabaqcıl sensor arxitekturalarının daha səmərəli şəkildə reallaşdırılmasına imkan verir. Üzvi sahə tranzistorlarına tətbiq olunan genişləndirilmiş idarəedici kanal, üzvi yarımkəçirici əsaslı kanalın maye mühitin dağıdıcı təsirlərindən qorunmasını təmin etməklə yanaşı, ionların nanomoleyar səviyyədə selektiv aşkarlanmasına şərait yaradır. Üzvi elektrokimyəvi tranzistorlarda isə PEDOT:PSS (...) kimi müxtəlif ion-elektron keçiriciliyə malik polimerlər həcmi ionlaşma-deionlaşma mexanizmi əsasında fəaliyyət göstərir və bu xüsusiyyət onları nitratların, pestisidlərin və s. yüksək həssaslıqla ayırdetmə imkanını yaradır (Hu, 2024). Belə mexanizmlərin effektivliyi yalnız eksperimental müşahidələrlə deyil, həm də nəzəri modellərlə əsaslandırılmışdır.

Digər tərəfdən isə, üzvi elektrokimyəvi tranzistorlarda keçiriciliyin formalaşması əsasən ion interkalyasiyasının termodinamik entropiyasından qaynaqlanır və bu da tranzistorlarda yüksək gücləndirmə xassəsi ilə izah edilir.

Ədəbiyyat

1. Al-Amri, A. M. (2025). Printed sensors for environmental monitoring: Advancements, challenges, and future directions. *Chemosensors*, 13(8), 285.
<https://doi.org/10.3390/chemosensors13080285>
2. Barandun, G., Gonzalez-Macia, L., Lee, H. S., Dincer, C., & Güder, F. (2022). Challenges and opportunities for printed

- electrical gas sensors. *ACS Sensors*, 7(10), 2804–2822.
<https://doi.org/10.1/acssensors.2c01086>
3. Falina, S., Syamsul, M., Rhaffor, N. A., Sal Hamid, S., Mohamed Zain, K. A., Abd Manaf, A., & Kawarada, H. (2021). Ten years' progress of electrical detection of heavy metal ions (HMIIs) using various field-effect transistor (FET) nanosensors: A review. *Biosensors*, 11(12), 478.
<https://doi.org/10.3390/bios11120478>
 4. Hu, Z., Hu, Y., Li, X., Wang, J., Zhang, Q., Chen, L., & Zhao, Y. (2024). Recent progress in organic electrochemical transistor-structured biosensors. *Biosensors*, 14(7), 330.
<https://doi.org/10.3390/bios14070330>

İsa Hüseynzadə

Milli Aviasiya Akademiyası

doktorant

<https://orcid.org/0009-0004-7844-1970>

hzadeh.isa.naa@gmail.com

Peyk təsvirlərinin real-vaxtda şifrələnməsi prosesində kriptografik zəifliyin aradan qaldırılması üçün dərin öyrənmə yanaşması

Açar sözlər: *peyk təsvirləri, kriptografiya, dərin neyron şəbəkələri, YOLO modeli, selektiv şifrələmə*

Keywords: *satellite imagery, cryptography, deep neural networks, YOLO model, selective encryption*

Peyk müşahidə texnologiyalarının inkişafı ilə yüksək ayırdetməli peyk təsvirlərinin təhlükəsizliyi strateji aktuallıq kəsb edən problemə çevrilmişdir. Bu təsvirlər ətraf mühitin monitorinqi, hərbi kəşfiyyat və aerokosmik tədqiqatlar kimi sahələrdə istifadə olunduğundan, icazəsiz müdaxilə, saxtalaşdırma və casusluq kimi kibertəhdidlərə qarşı həssasdır. Hazırda DES və AES kimi simmetrik açarlı alqoritmlər geniş tətbiq olunsa da, peyk təsvirlərinin böyük ölçüsü və redundantlığı bu metodlarda hesablama yükünü artırır, şifrələnmiş təsvirlərdə statistik izlərin qalmasına və kriptoolitik hücumlara şərait yaradır (Zhang & Wang, 2018). Xüsusilə AES kimi güclü alqoritmlər real vaxt rejimində yüksək hesablama resursları tələb etdiyindən, praktiki tətbiqlərdə ləngimələr yaradır. Alternativ yanaşmalar, məsələn, hiperxaos əsaslı şifrələmə, bəzi hallarda AES-256 ilə müqayisədə beş dəfə sürətli nəticələr göstərmişdir (Gabr et al., 2024). Beləliklə, təhlükəsizlik və səmərəlilik arasındakı disbalans peyk təsvirlərinin mühafizəsində mövcud kriptografik metodların əsas problemi olaraq qalır.

Bu kritik zəifliyin aradan qaldırılması üçün son dövrlərdə tədqiqatçılar ənənəvi kriptografiya ilə süni intellektin sintezinə söykənən yeni yanaşmalara müraciət etməyə başlamışlar (Shikder et al., 2025). Xüsusilə dərin öyrənmə metodlarının adaptiv və intellektual imkanları kriptografik sistemlərin səmərəliliyini və etibarlılığını paralel sürətdə artırmaq üçün unikal perspektiv təqdim edir. Bu kontekstdə ortaya çıxan yenilikçi həll yollarından biri təsvirin selektiv şifrələnməsidir. Bu yanaşmada böyük ölçülü təsvirin yalnız ən vacib informasiyanı ehtiva edən hissələri şifrələnməklə yanaşı, digər hissələr, ümumiyyətlə, şifrələnmir və ya minimal dərəcədə emal olunur. Nəticədə, ümumi hesablama yükünün əhəmiyyətli dərəcədə azalması real vaxt rejimində işləmə imkanını artırır. Bu yanaşmanın effektivliyi, xüsusən obyekt tanıma sahəsindəki müasir dərin öyrənmə alqoritmlərinin tətbiqi ilə daha da yüksəlmişdir. Məsələn, YOLO adlı dərin neyron şəbəkə modeli peyk təsvirlərində diqqət mərkəzində olan obyekt və əraziləri avtomatik detektə etmək üçün istifadə olunmuş və məhz həmin seçilmiş zonalar üzərində güclü xaotik şifrələmə icra edilmişdir (Kang & Choi, 2021). Bu, maşın öyrənməsi yönümlü selektiv şifrələmə texnikası sayəsində, təsvirin fonunda yer alan geniş bircins sahələrin (məsələn, okean, boş relyef hissələrinin) tam şifrələnməsinə ehtiyac qalmadan, yalnız məxfi informasiya daşıyan hədəf bölgələrin şifrələnməsi ilə şifrələmə müddəti və resurs tələbi kəskin şəkildə azaldılmışdır. Ən əsası, düşmən üçün əhəmiyyət kəsb edən kritik informasiyalar (məsələn, hərbi obyektlərin təsviri və s.) güclü alqoritm vasitəsilə məxfiləşdirilə bildiyinə görə, bu zaman ümumi təhlükəsizlik səviyyəsi zəifləməmişdir. Beləliklə, vizual informasiyada süni intellekt tətbiqlərinin (obyektlərin tanınması, əhəmiyyət dərəcəsinin təyini və s.) birbaşa kriptografik prosesə integrasiyası ilə ənənəvi metodlarda müşahidə olunan “bərabər yanaşma” probleminin aradan qaldırılması onunla

nəticələnir ki, maşın öyrənməsi sayəsində sistem hansı zonaların yüksək həssaslığa malik olduğunu özü aşkarlayır və hesablama resurslarını həmin zonaların mühafizəsinə yönəldir. Nəticədə, real vaxtda sürətli işin və kritik informasiyanın məxfiliyinin təmin olunması fonunda, peyk təsvirlərinin şifrlənməsində təhlükəsizlik–performans kompromisi böyük ölçüdə həll edilir.

Dərin öyrənmənin kriptografiya tətbiqi mövcud zəifliklərin aradan qaldırılmasında mühüm potensial nümayiş etdirir. Selektiv şifrləmə bu istiqamətdə ilkin nəticələrini göstərmiş, konseptual düzgünlüyünü və effektivliyini sübut etmişdir. Süni intellekt yalnız zona seçiminin avtomatlaşdırılmasında deyil, həm də kriptodavamlı açarların generasiyası, parametrlərin real vaxtda adaptiv tənzimlənməsi və şifrləmə modellərinin optimallaşdırılmasında perspektiv vəd edir. Mövcud tədqiqatlar dərin neyron şəbəkələrinin yüksək entropiyalı təsadüfi açarların yaradılmasında uğurla tətbiq oluna biləcəyini göstərmişdir ki, bu da ənənəvi sistemlərdə insan amilindən irəli gələn zəiflikləri azaldır (Kumar et al., 2025).

Nəticə etibarilə, peyk təsvirləri kimi strateji verilənlərin mühafizəsi üçün klassik kriptografik metodların süni intellektə əsaslanan modellərlə integrasiyası zəruridir. Belə yanaşma kriptografik sistemlərin strukturunu optimallaşdırır, hücum vektorlarına qarşı davamlılığı artırır və aerokosmik informasiya mübadiləsində təhlükəsizlik problemlərinin daha effektiv həllinə imkan yaradır. Gözlənilir ki, bu innovativ sintez yaxın gələcəkdə məxfilik tələblərinə cavab verən, real vaxtda işləyən yeni nəsil peyk şifrləmə sistemlərinin əsasını formalaşdıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Gabr, M., Diab, A., Elshoush, H. T., Chen, Y.-L., Por, L. Y., Ku, C. S., & Alexan, W. (2024). Data security utilizing a

- memristive coupled neural network in 3D models. *IEEE Access*, 12, 116457–116477.
<https://doi.org/10.1109/ACCESS.2024.3447075>
2. Kang, S. W., & Choi, U. S. (2021). ROI image encryption using YOLO and chaotic systems. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 12(7).
<https://doi.org/10.14569/IJACSA.2021.0120754>
 3. Kumar, M., Chivukula, A. S., & Barua, G. (2025). Deep learning-based encryption scheme for medical images using DCGAN and virtual planet domain. *Scientific Reports*, 15, 1211. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-84186-6>
 4. Shikder, A., Rao, S. K., & Nishchal, N. K. (2025). Satellite image encryption using biometric information using random modulus decomposition and DNA encoding. *Discovery Imaging*, 2, 8. <https://doi.org/10.1007/s44352-025-00013-2>
 5. Zhang, X., & Wang, X. (2018). Remote-sensing image encryption algorithm using the advanced encryption standard. *Applied Sciences*, 8(9), 1540.
<https://doi.org/10.3390/app8091540>

İÇİNDƏKİLƏR CONTENTS

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyla Əliyeva

Cənubi Qafqazda sülh prosesində İlham Əliyevin rolu 7

Yeganə Məmmədova

Rabitəli nitq inkişafı prosesində bədii nümunələrin rolu
(məktəbəqədər təhsil kontekstində təhlil) 10

Pərvin Qafarova

Ali məktəbdə müasir təlim metodlarının tətbiqi 14

Aida Abdullayeva

Təhsildə müəllim-tələbə kommunikasiyası 17

Səyyarə Quliyeva

Populist ritorikada konseptual metaforalar 21

Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva)

Dilin təsvir vasitələri üzərində işin təşkili 24

Müşfiq Çobanov

Nizami Gəncəvi və Şota Rustavelinin yaradıcılığında
ideya-estetik səsləşmələr 28

Məryəm Əsədova

İtalyan dilində aspektuallığın semantik ifadə vasitələri
(Zaman formalarına aid materiallar əsasında) 43

Mədinə Əsgərzadə

Azərbaycanın sosial müdafiə modeli və onun
həssas qrupların rifahında rolu 48

Nabat Əhmədova

Pedaqogikada şagird motivasiyasına təsir edən amillər. Şagirdlərin motivasiyasını artırmaq üçün yollar 53

Könül Məmmədova

Z.Hərrisin alqoritmlə şifraçma, E.Naydanın, L.Blumfildin, H.Qlisonun eksperimental modelləri 56

Aysel İbrahimova

İngilis dilində leksik vahidlərin kommunikasiya yönümlü öyrədilməsi 60

Lalə Məmmədova

Kəmələmənin qarşısının alınmasında erkən müdaxilənin rolu 65

Lamir Heydərova

“Şər” konseptinin anlayış məzmunu 69

Ceyhun Gəncəli

Universitet innovasiyalarının mənfəətliliyi və kommersiyalaşdırma strategiyaları 72

Sevinc Ədalətqızı

Azərbaycan musiqili teatrında peşəkarlıq nümunələri: Üzeyir Hacıbəyli və Hüseynqulu Sarabski əməkdaşlığı 76

TEKNİKA ELMLƏRİ**TECHNICAL SCIENCES****Mirsədi Mustafayev**

Maye mühitlərində çirkləndiricilərin aşkarlanması üçün yeni nəsil üzvi yarımcəçirici əsaslı çap texnologiyalı sensorlar 80

İsa Hüseynzadə

Peyk təsvirlərinin real-vaxtda şifrələnməsi
prosesində kriptografik zəifliyin aradan qaldırılması
üçün dərin öyrənmə yanaşması..... 84

Redaksiyanın ünvanı

AZ1073, Bakı şəh.,
Matbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: beyn.konfrans@aem.az

Editorial address

AZ1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 99 809 67 68
+994 99 808 67 68
e-mail: beyn.konfrans@aem.az

İmzalandı: 24.09.2025
Onlayn çap: 28.09.2025
Kağız çapı: 09.10.2025
Kağız formatı: 60x84, 1/16
H/n həcmi: 5,75 ç.v.
Sifariş: 88

Signed: 24.09.2025
Online publication: 28.09.2025
Paper printing: 09.10.2025
Format: 60x84, 1/16
Stock issuance: 5,75 p.s.
Order: 88

“ZƏNGƏZURDA”

Çap Evində çap olunub
Ünvan: Bakı şəh., Matbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

It has been published in the printing
house “ZANGAZURDA”
Address: Baku city, Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House, 6th floor
Phone: +994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

